

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Казбек МАМУКАЕВ

Редакция

Зам. гл.редактора – Ахсар КОДЗАТИ

Поэзия, драматургия – Марат ДЖУСОЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Станислав КАДЗАЕВ,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2019

MAX ДҮГ 2 2019

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АӘМАЕ АӘХСӘНДОН
ПОЛИТИКОН АӘРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цәуы 1934 азы майә фәестәмәе

Сәйираг редактор

МАМЫҚБАТЫ Хъазыбег

Редакци

Сәйираг редакторы хәдивәг – ХЪОДЗАТЫ АӘхсар
Поэзи, драматурги – ДЖУСОЙТЫ Марат

Журналы аәхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәеу, 2019

НОМЫРЫ ИС:

АЕВЗАГ – НАЦИЙЫ БЫНДУР

Уацтæ, æндæр æрмæг	5
---------------------------	----------

ЦЫРЫХАТЫ МИХАЛ: 100 АЗЫ

Разныхас	14
-----------------	-----------

ЦЫРЫХАТЫ Михал. Мæ фæндаг. Аємдзæвгæтæ	15
---	-----------

ХҮҮГАТЫ Сергей. Аєртæ радзырды	22
---------------------------------------	-----------

БАБОЧИТИ Руслан. Зæрдæ ӕма уоди астæу. Аємдзæвгитæ	50
---	-----------

КъАДЗАТЫ Станислав. Рагсæууон. Аємдзæвгæтæ	62
---	-----------

ЦХУҮРБАТЫ Сергей. Ныв	71
------------------------------	-----------

БЫРНАЦТЫ Барон. Ахсæз ӕмдзæвгæйы	78
---	-----------

ИВАН КРЫЛОВ: 250 АЗЫ

Иван КРЫЛОВ. Хъуыдтыæ, базырджын ныхæстæ, хабæрттæ	82
---	-----------

ОВАНЕС ТУМАНЯН: 150 АЗЫ

Ованес ТУМАНЯН. Аємдзæвгæтæ	88
------------------------------------	-----------

ИНТЕРВЬЮ

Всадник на волшебном коне	93
----------------------------------	-----------

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ

УИДÆГТӘ	105
----------------	------------

МЗОКТЫ Аслæнбег. Ирон туджы ‘ртæхтæ Америкæ ӕмæ Австралийы	115
---	------------

РАЗАГЪДЫ ЛÆГТӘ

Владимир ТАРШИС. Он заполнял собой весь мир	122
--	------------

ПУБЛИЦИСТИКАË

КАСАТЫ Батраз. Хъаратæ – Дард Хурыскæсæны. Интервью	127
--	------------

АРВИСТОН	135
-----------------	------------

ÆВЗАГ – НАЦИЙЫ БЫНДУР

**21 ФЕВРАЛЬ –
ДУНЕЙЫ АЭППӘТ АДӘМТЫ
ÆВЗӘГТЫ БОН**

* * *

*Национ хиәмбарынад цы адәммә нәй,
уый у фаджыс. Уыцы фаджысыл сырәзынц
әндәр адәмтә.*

Петр Столыпин

ПЛИТЫ Муссә

МАДӘЛОН ÆВЗАГ

Мадәлон әвзаг! Ацы дзырдәй әхсизгөндәр мә зәрдәйән ницы ис зәххыл. Сә фехъусын мын вәййы мады рәвдидау.

Йә мады әхсирәй хъомыл чи у, йә ныййарджыты туг кәмә ис, уый хъуамә райстаид йә мадәлон әвзаджы хүйздәр миниуджытә әмә сә нывәртаид йә зәрдәйы иууыл сыгъдәгдәр бынаты. Стыр хъыгагән, алы ирон адәймаг мадәлон әвзагмә ахәм ахаст нә дардта. Ныры уавәрәй дәр нә бон раппәлын нәу, уымән әмә нәм фылдәр фәзынд, әндәр әвзәгтәм ирон әвзаджы иувәрсты чи ахызт, ахәмтә. Не ‘хсәнады уыцы әвзәр фәзындыл йә рәстәджы нә литературајы классиктә әмә интеллигенцийы хуыздәр минәвәрттә әнәхъуаджы нә тыхстыры. Генион Къоста хуымәтәджы нә дзырдта:

*Ыстур дәр ма йәхи рәгъяу
Нә нымайы кәйдәр хъомыл...*

Әндәр әвзәгтә чи нә зыдта, афтәмәй йәхи әвзаг йә сәрмә чи нә хаста, уыцы уәрәседзаутән йә цыргъ фыссән сисәй аккаг уыд ирон драматурги әмә театры бындураәвәрәг Брытъиаты Елбыздыхъ дәр.

Мәнә куыд тыхсти йә мадәлон әвзаджы уавәры тыххәй нә интеллигенцийы хуыздәр минәвәрттәй иу, зынгзәрдә патриот, стыр ахуыргонд Тыбылты Алыхсандр:

«...Революци аасаста, падзахы къухы цы адәмтә уыдис, уыдоны рәхыстә... Күйд араздзыстәм мах нә царды бындур? Әмдзу кәндзыстәм дунейы кусәг адәмимә, уыдонәй нын хицәнгәнән най, күйд иунәг әртахән най фәхицәнгәнән стыр дөндөжызай. Фәлә үүңи кусәг адәмән дәр фәдисонәй не сбәздзыстәм, нә сәрән күйнә уәм, нә къахыл әдәргә күйнә сләууәм, уәд. Цәмәй нә къахыл сләууәм, уымән та йә сәйраг амәлтәй сә иу у не ‘взаг...»

Нә рагфыдәлтә се ‘взаг, сә дин, каджын сә цы кодта, уыдоныл әнувыд уыдысты. Уый тыххәй Җәвиттонтә бирә ис. Әрхәсдзынән дзы әрмәстдәр иу. Нә зәрдыл ма әрләууын кәнәм нә рагон фыдәл Анахарсисы хъысмет. Уый, Геродот күйд фыссы, афтәмәй йә къух систа йә адәмы динил әмәй йә уымә гәсгә мәрдтыл бафтыдтой, нә йын ныббарстой гадзрахат.

Мадәлон әвзагыл әнувыд чи у, уыдонән сә бон күйд у, афтәй йын ләггад кәнүнц, архайынц ын йә сыгъдәгдинадыл, йә кадын фәбәрzonдdәр кәнүнүл. Бирәтә йәм уәләнгай ахаст кәй дарынц, уый сын әнцой нә дәтты. Сидынц ын йә хъәбултәм, цәмәй йә нацийы хәзнайу хъаҳъхъәной. Йә мадәлон әвзагыл дзурын йә сәрмә чи нә хәссы, уымән кәд мад әмә фыд ис, уәддәр мәтуыр әмә сидзәр у. Исты әнхъәлцау йә мадәлон әвзаг, йә мады чи ауәй кодта, уый никәй хъәуу, уымән әмә йәхі адәмы чи нә уарзы, уый әндәр адәмы дәр нә бауарзән. Әмә кәд искәй бахъәуа, уәддәр фәсдзәуинән.

Ирон ләдҗы йе ‘миронимә әндәр әвзагыл дзургә куы фенни, уәд мә зәрдәйи уаг фехәлы, мәхицән бынат нал фәарын. Уыдон сә бынәттәм гәсгә кәд «стыр лағтә» вәйийнц, уәддәр мәнмә фәкәсынц тынг чысыл, тәригъәддаг. Күйд хъумә ферох кәнәм мах, нә каджын фыдәлтә Къоста, Секъа әмә нә иннә зынгә адәймәгтә цы әвзагыл дзырдтой, уый? Күйд хъумә ферох кәнәм, йә зәрдәйи тугәй иронуа әмдзәвгәтә чи фыста, үүңи поэты әвзаг?

Мәнә күйд дзырдта ирон әвзаджы тыххәй Советон Цәдисы зонәдты Академийи уәнг-корреспондент, Ленинграды университеты профессор Боголюбов Михаил Никәлайы фырт: ирон адәм, дам, тынг хорз бахъахъхъәдтой се ‘взаджы рагон әүүәлтә, иннә индоевропәйаг әвзәгты цы дзырдтә әмә грамматикон формәтә нал ис, ахәмтә, ома ирон әвзаджы баззад сә рагон бындур. Уымә гәсгә, дам, ирон әвзаг у хәзна иннә ин-

доевропәйаг әвзәгтә иртасынән, әмәе йә уый тыххәй ахуыр кәнынц дунейы стырдәр университетты.

Ирон әвзагмә рагәй фәстәмә (суант паддзахы заманы дәр) цымыдис кодтой әмәе кәнынц канд нә алыварс чи ңәрә, уыцы адәмты ахуыргәндә тә нә, фәлә ма фәсарәйнаг ахуыргәндәй дәр бирәтә...

Үәдәе нә бон у әмәе саразәм ахәм хатдзәг: дунейы ахуыр гәндә тә нын не 'взагән кәнынц егъяу кад, фәлә йә нахицәй бирәтә ницәмә дарынц, дәләмә йыл хәцынц. Цәй, сә амонд сәхи уәд уыдонән!

...Нә мадәлон әвзаджы уавәр катайаг кәй у, уый тыххәй бирәтә хъуыды кәнынц, зәгъгә, аххосаг әрмәстдәр ирон әвзаджы ахуыргәнджытәм хауы. Фәлә уый бынтон афтә нәеу. Уыдоныл уәлдай бәрн кәй ис, уый раст у. Афтә зәгъән дәр нәй, әмәе уыдон уавәр рараст кәныныл әмхуызон хъаруимә архайынц. Әнәуи ацы фарсты тыххәй мәе хъуыды у ахәм: ирон әвзаджы ахуыргәнджытәй ацы тохы пассивон чи у, йә дәсныйад сә хорз чи нә зоны, уый әндәр күист күы ссариd, науәд нацийы зәрдәйи хъыдҗы ңәуын әгәр егъяу азым у. Ацы уавәр әрмәст ирон әвзаджы ахуыргәнджытә нә рараст кәндзысты. Уый у әппәтадәмон, әппәтнацион хъуыддаг. Әмә мәм мәе зәрдә сиды:

Уә нә Иры каддҗын хистәртә, нә Иры дзыллә! Уарзут уә мадәлон әвзаг, уәндонәй йыл нывәндүт уә хъуыдтә, ахуыр әй кәнүт, дарут әй сыгъдәг, хъаҳхъәнүт әй ңәстү гагуийау!

Журнал «Фидиуәг», 1989, № 3

АЕВЗАГ – АДӘМЫ ФАРН

* * *

Нацийән ие 'пәт хъуыддәгтә, йә царды уаг, историйы гуыр-гъаҳхъ фәндәгтүл ңыдәриддәр сарәзта, уыдон сә фәд ныу-уадзынц әвзаджы... Әнәгуырысхойә зәгъән ис: әрәдҗы по-зитивон чи ссис, уыцы филологи әнәнхъәләдҗы стыр хорзы баңыц историйән.

«Аевзаджы хъуыддәгты адәм сты әвәджиауы зондамон-джытә». Платоны ацы ныхәстә сты раст. Адәм әвзаг аразынмә араәхсынц хорз. Скәнынц әй фәлгонцтәй аив, әнционәмбарән, ңәрдүд әмәе рәстдзәвин. Уыцы хъуыддәгтә ахуыргәндә күы

кәниккой, уәд әвзаг уаид дыздырухсау әнәахадгә әмә үәз-зау. Уйыхыгъд ын адәм йә раст әгъдәуттә мурмә дәр нә дарынц. Уйдон наукон методтә-йедтән ницы ‘мбарынц. Адәмән се ‘ххуысгәнәг у инстинкт, әрдәй рахәсгә сусәг тых... Уымә гәсгә әппәты зонджындәр әмә дзаджджындәр әвзәгтә уәфт сты «зыгъуыммә» фәлдәхт диссәгтә әмә әнәхъәләджы, әнахуыр фәзиләнтәй. (...) Цәвиттон, әвзәгтә аразгәйә уәрәх руайы «хъаугъайаг» әмә, фәткәй иуварс чи ахизы, ахәм хабәртә. Уй хаяуы әппәт әвзәгтәм дәр.

Анатоль Франс

(Уацмысты әмбырдгонд 8 томәй.
8-әм том. Гослитиздат. М., 1960, 70 ф.)

Фиппаинаг. Анатоль Франс цы «зыгъуыммә» фәлдәхтыты әмә әнахуыр фәзиләнты кой кәны, уйдонән әвдисәнты хузы нә ирон әвзагәй әрхәссән ис бирә җәвиттонтә. Әркәсәм әрмәст әртә дзырдмә: әвдасарм, фындаң, Җәфхад.

1. **Авдасарм** арәзт у әртә дзырдәй: **әд**, фарс әмә арм-әй. Фәлә адәмы сഫәлдыстадон күйсүлүк көрүнүштөрдөн дырындырауда иу. Тәккә райдайәнди хуысти **әдфарсарм**, фәлә адәмән әнцондәр дзурән күйд уыд, афтә йә рацараптой: **әвдасарм**.

2. **Фындаң**. Арәзт у **фондз** (фәндз) әмә **дәс-әй**. Абайты Вассоны загъдуа, «с ассимиляцией **ДЗД** > **ДД** и перерождением **ә** > **ы**».

3. **Җәфхад**. Әвдасармау ай дәр «әнахъинон» дзырд у, әвәдза. Әвзәргә та **Җәг** әмә **fad**-әй ракодта.

Афтә адәм сәхи әнәфыст уагәвәрдтәм гәсгә аразынц әвзаг.

* * *

Ленин никуы дзырдта, национ хицәндзинәйтә хъуамә фесәфой, нациты әвзәгтәй та руайа иу әвзаг иу паддзахады мидәг, зәгъгә... Ленин бынтон әндәр хуызы дзырдта, ома, «национ әмә паддзахадон хицәндзинәйтә адәмтү әмә паддзахәдтү ‘хсән уыдзысты тынг дәргъвәтин рәстәг, иу хатт ма йә зәгъын: тынг дәргъвәтин рәстәг, суанг пролетарты диктатурә әнәхъән дунейи күн фәүәлахиз уа, уәддәр».

Иосиф Сталин

Чиныг «Вопросы языкоznания»,
Партиздан, 1933, 563 ф.

ÆППÆТАДÆМОН МАРАЗМ

Академик Олег Трубачевы уаңтәй иуы бакастән ахәм ны-хәстә: «Национ химбарынад бахъахъәнәнән әппәтәй стыр-дәр ахъаз сты әвзаг әмә дин. Толстойы хъазахъъ, кавказаг хохәгты әхсән цәргәйә, бирә цәмәйдәрты систы уыдан әнгәс, фәлә әңстүгагуиау се ‘взаг әмә сә дин кәй хъахъәндтой, уый фәрцы бazzадысты уырыссәгтәй (ЛГ, 1991, № 41).

Алы адәм дәр удуәлдайә тох кәны йә национ уд, йә хәд-хуыз бахъахъәнәнән, йә фидән дзы рох наeu әмә амайы, фидар бындурыл чи әнцайы, ахәм мәссыг. Ир әмә дыгурлы ми-фон фыдәлтә Нартә мәссыг нае амадтой, фәлә, рагон вавилой-нәгтау, Хуыцауы кәй ницәмәуал дардтой (сә дүәрттә бәрzonд аразын райдытой, науәд, дам, Хуыцау банхъәлдәни, сәрәй йын кувәм, зәгъгә). Уый тыххәй сын Хуыцау сә мыггаг сыс-къуытта, цәвиттон, вавилойнәгты хал ахордтой. (Куыд зонәм, афтәмәй вавилойнәгтән сә зәрды уыди сә мәссыг уәләрвты онг самайын. Хуыцау сәм фәфыдәх әмә сә ралгъыста – фәй-нәхуызон әвзәгтә сын байуәрста, әмә кәрәдзийы нал әмбәрстой, әмә ма цәй мәссыг әмә цәй цыдәр!)

Кәд Хуыцау Нарты әвәд фәкодта, уәд Ир әмә дыгур та фыдвәд фесты. Комәй коммә дәр, дам, хицән әгъдау ис, хъәуәй хъәумә дәр, сыхәй сыхмә дәр. Афтә фехъусән ис арәх. Әз ма йыл, нае абоны адәмы уавәр уынгәйә, бафтаудзынән: уыцы әнәчетар фәтк хауы хицән бинонты цардмә дәр: фыдәй цотмә дәр хицән әгъдау ис, әфсымәрәй әфсымәрмә дәр, хойә хомә дәр. Стәй хицән әвзаг! Ирон-урысыссағ, ирон-гуырдиаг әмә а. д. Бәлләх: бинонты ‘хсән дәр нал ис иу әвзаг, уәд ма йә әгас Ирыстоны куыд агурәм? Уый у, дзәбәхгәнән кәмән нал ис, ахәм уәззау низ: **әппәт-адәмон маразм.**

О, хәдәгай, национ химбарынадән йә дыккаг әнцой кәд дин у, уәд уыцы хъуыдаджы дәр кәүинаг уавәры стәм. Сәдәзәй фылдәры размә уый тыххәй цыппәрдәсәздзыд разагъды поэт Токаты Алихан ие ‘мдзәвгә «Ирән хәлыны хос»-ы зәрдәрисгәйә афтә фыста:

Ноджы ма дыууә динил дәр кәрәдзи хәрынц...

Афтәмәй сәхицән мастимә цәрынц.

Цыбыр дзырдәй, мах Вавилоны мәсыйгамайджытәй әвирхъаудәр раны стәм – фыццаджы-фыццаг нәхи аххосәй.

2018. 20. 11
Хъ. АЕ.

* * *

«Нә идеал у, – дзуры теоретикты иу лагерь, – цәмәй адәмтәе иууылдәр хайджын уой әппәт дунейы цәрдҗыты миниуджытәй. Мах хъәуы ахәм адәймаг, алы ран дәр уыңы иухуызон чи уа – Германы уа, Англисы кәнә Францы, хъуамәй йын алы ран дәр иумәйаг типи зондахаст, удысконд уа. Цәвиттон, Ныгуыләны бәстәты чи ис, хъуамәй ахәм адәймаджы халдих уа». Күндүнәм, афтәмәй теоретиктә әппәт дунейы адәмтәй, әппәт нацитәй дәр саразынмә хъавынц ңыдәр әнахъинон удгоймаг, йәхі цәсгом кәмән нәй, зәххы къориый алы бәстәты дәр, фәйнәхуызон климаттә әмә историон уавәртәе кәм ис, уым дәр уыңы иухуызонәй чи баззайа, ахәм. Мах тынг фәндү, уыңы теоретикты мыггагәй исчи мәнә ахәм хынцинаг куы раиртасид! Адәммы мыггаг әңгәт рамбулдзән, алы нацитәй ихсыд дыууә капеччы халдихтәе куы сарәзтәуя, уәд, стәй цы пайда смәрз-дзыстәм уымәй?.. Әмә ма иу хабар: уыңы иумәйаг адәймаджы идеал кәд әрмәстдәр Ныгуыләны әрхъуыдыгонд у, уәд ўй алцәмәй әххәст рахонән ис? Әмә, зәгъәм, цавәрдәр әндәр адәм хъуамәй йә къух сиса йә удысконд, зондахаст, әгъдәуттә, стәй әнусон цардыуагыл әмә пассивон хуызы ныгуыләйнаг чингүйтәм гәсгә арәст идеалы хуызы бацәуа?

Нә, дунейы адәмтәе әңгәт цардәй уәд цәрдзысты, әмә дзы алкәңү дәр, йәхі бындурыл әңцайгәйә, куы рәза әмә царды иумәйаг суммәмә куы ‘рбахәсса йә ахъаззагдәр миниуджытә, хицәндзинәдтә. (...) Адәмон инстинкттә әнкъарәнтәй әгәр ифтонг сты, әddәрдыгәй сәм куы ныхилай, уәд. Әмә сын әddәрәгөн тыхты фыдмитә зианы хос йеддәмә ницы сты... Мәнмә афтә кәсси, әмә кәңүфәнди зайәгхал дәр зауутатмә әрпәудзән, йә цардән ын аккаг фадәттә цы бәстәйни нә уа, уым. (...) Кәңүфәнди адәмән дәр йә хәдхуыз миниуджытә куы фәңгайай, иудадзыгон идеалмәй йә ләгдыхәй куы тәрай, уәд уый залымы ми у. Ахәм уавәр адәмтә **сәхирдыгонау рәзын** нә уадзы, сә зонды **автономи** сын исы.

Федор Достоевский
Скъуыддзәгтә чиныгәй «Что есть Россия?»
М., Алгоритм. 2014, 62, 64, 65 фәрстә

* * *

Человек входит в человечество через национальную индивидуальность, как национальный человек, а не отвлеченный человек, как русский, француз, немец или англичанин. Человек не может перескочить через целую ступень бытия, от этого он обеднел бы и опустел бы. Национальный человек – больше, а не меньше, чем просто человек, в нем есть родовые черты человека вообще и еще есть черты индивидуально-национальные. Можно желать братства и единения русских, французов, англичан, немцев и всех народов земли, но нельзя желать, чтобы с лица земли исчезли выражения национальных ликов, национальных духовных типов и культур. Такая мечта о человеке и человечестве, отвлеченных от всего национального, есть жажда угашения целого мира ценностей и богатств. Культура никогда не была и никогда не будет отвлеченно-человеческой, она всегда конкретно-человеческая, т. е. национальная, индивидуально-народная и лишь в таком своем качестве восходящая до общечеловечности. Совершенно не национальной, отвлечено-человеческой, легко транспортируемой от народа к народу является наименее творческая, внешне техническая сторона культуры. Все творческое в культуре носит на себе печать национального гения. Даже великие технические изобретения национальны, и не национальны лишь технические применения великих изобретений, которые легко усваиваются всеми народами. Даже научный гений, инициативный, создающий метод, – национален. Дарвин мог быть только англичанином, а Гельмгольц – характерный немец. Национальное и общечеловеческое в культуре не может быть противопоставляемо. Общечеловеческое значение имеют именно вершины национального творчества. В национальном гении раскрывается всечеловеческое, через свое индивидуальное он проникает в универсальное. Достоевский – русский гений, национальный образ отпечатлен на всем его творчестве. Он раскрывает миру глубины русского духа. Но самый русский из русских – он и самый всечеловеческий, самый универсальный из русских. Через русскую глубину раскрывает он глубину всемирную, всечеловеческую. То же можно сказать и о всяком гении. Всегда возводит он национальное до общечеловеческого значения. Гете – универсальный человек не в качестве отвлеченного человека, а в качестве национального человека, немца.

Объединение человечества, его развитие к всеединству со-

вершается через мучительное, болезненное образование и борьбу национальных индивидуальностей и культур. Другого исторического пути нет, другой путь есть отвлеченность, пустота или чисто индивидуальный уход в глубь духа, в мир иной. Судьба наций и национальных культур должна свершиться до конца. Принятие истории есть уже принятие борьбы за национальные индивидуальности, за типы культуры. Культура греческая, культура итальянская в эпоху Возрождения, культура французская и германская в эпохи цветения и есть пути мировой культуры единого человечества, но все они глубоко национальны, индивидуально-своеобразны. Все великие национальные культуры – всечеловечны по своему значению. Нивелирующая цивилизация уродлива. Культура воляпюка не может иметь никакого значения, в ней нет ничего вселенского. Весь мировой путь бытия есть сложное взаимодействие разных ступеней мировой иерархии индивидуальностей, творческое врастание одной иерархии в другую, личности в нацию, нации в человечество, человечества в космос, космос в Бога. Можно и должно мыслить исчезновение классов и принудительных государств в совершенном человечестве, но невозможно мыслить исчезновение национальностей. Нация есть динамическая субстанция, а не преходящая историческая функция, она корнями своими врастает в таинственную глубину жизни. Национальность есть положительное обогащение бытия, и за нее должно бороться, как за ценность. Национальное единство глубже единства классов, партий и всех других преходящих исторических образований в жизни народов. Каждый народ борется за свою культуру и за высшую жизнь в атмосфере национальной круговой поруки. И великий самообман – желать творить помимо национальности. Даже толстовское непротивление, убегающее от всего, что связано с национальностью, оказывается глубоко национальным, русским. Уход из национальной жизни, странничество – чисто русское явление, запечатленное русским национальным духом. Даже формальное отрицание национальности может быть национальным. Национальное творчество не означает сознательно-нарочитого национальничанья, оно свободно и стихийно национально.

Николай Бердяев

Скъуыддзаг уацты әмбырдгондәй

«Судьба России»

ЦЫРЫХАТЫ МИХАЛ: 100 АЗЫ

Михал 14 азы дәргъы уыди журнал «Мах дуджы» сәйраг редактор, 10 азы та фәкүиста Цәгат Ирыстоны Фысджыты ңәдисы сәрдарәй. Рауагъта бирә чингуытә – поэзи әмә прозайә. Хицауад ай сбуц кодта дзәвгар хәрзиуджытәй.

Михалы уацмыстә кәсгәйә, әнә бафиппайгә нә фәуыздынә: иудадзыг у фәндагыл ләүд, уынәм ай змәлгә әмә цәугәйә, әнәрынцойә кәдәмдәр әмә цәмәдәр тындызгәйә. Йый у йә бындурон әүүәл әмә миниуәг, йә зәрдәйы бәллиң әмә монц, йә царды нысан әмә мидис. Йә фәндаг у рәстәдҗы фәндаг әмә рәстәгимә ерыс, быңау – рәстәгәй фәсте ма баззайә, рәстәгимә әмдзу кәна.

Фәндаг, фәндаг – кәм хәрд, кәм та уырдыг, –
Тыннывәстаяу, хәрдгәбыд тагау нае...

Цәуы йыл әмә йын нае кәрон: әрбарухс, сбон ыл вәййы әндәр әфцәг, әндәр хохы фәстә, әмә та йә уым сәхимә сайынц әндәр рындзтә. Йә фәндаг – әфцәгәй-әфцәгмә, хохәй-хохмә, рындзәй-рындинә. Йә фәндаг – рухсмә, хурмә, хәрзәбон әмә фидауцмә.

Зын әмә уәззаяу фәндаг у. Хуымәтәдҗы нә байхсийынц, нә ныскъуытә вәййынц йә дзабыртә (дуртә әмә уырты хафтәй, карстәй), баҳууиы сә, баражсы сә әмә та ногәй кәнүй әй балцы кой. Кәмдәр зәрдәвәндон, әдыхстәй әруләфа, йә фәллад суадза, уымәй дәр арах әдас нае – мыйяг, ног әфцәг, ног хохмә цәугәйә куы бафәстиат уа, афоныл әм куынә фәхәццә уа.

Цәй, ам әрәвәрәм нә уәргътә, –
Әмә куыд аскъуынәм нә фәд?
Куыд сисәм не ‘фсургътән сә сәргътә,
Кәд нәм әндәр хох сиды, уәд?

Михалмә фәндаджы фәлгонц у әрвилбонон царды «прозайон» хъуыддәгти «поэтикон», романтикон фәлгонц. Ўый у куист, тох, архайд, араэстад. Ўый – «ссивин уыгәрдәнты хос, бәрзонд сәрвәтти хизын фос, уәхскуәзәй зад хуымтә кәрдын әмә бәттын куыристә, стәй сә амайын уыгәстә, әндидзын ног галуаны систә» әмә а. д. Михал фәндаджы «поэтикон», романтикон фәлгонцәй цыма афтә зәгъинаг у, зәгъигә, царды «прозайон» хъуыддәгтә сты ныллағ, әнахадгә нә, фәлә

бәрзорң, зарәг әмәк кадәджы аккағ хъуыддәгтә.

Кәддәр кәйдәр ингәны уәлхъус, «Додой»-ы дзыназынмә хъусгәйә, Михал загъта:

Мәнның дәр искуы сау сыйжыт ныккәлдән,
Дәуыл дәр «Додой» уәлмәрдты кәүдәзән,
Уәддәр әнусты дугъы уад нә хәлдәзән, –
Нә фәстә дардәр ног фәлтәр цәүдәзән.

Михалы уырнында, куы амәла, уәддәр цәргәйә кәй баз-
зайдәзән, уый. Айдагъ йә уацмыстыл ын куы дзурәм, уәд дзы
цәргәйә бazzайдзысты, цард әмәк дзы адәймаджы рәстдзинад
кәм разынд, йә индивидуалон гакк дзы йәхи кәм равдыста, уыдан.

ЦЫРЫХАТЫ Михал

МӘ ЦАРДЫ ФӘНДАГ ДӘ, МӘ БӘСТАЕ

МӘ БӘСТАЕ

Мә ныфсы иунәг тала дә мәнән, –
Уынгәджы бон кәуыл фәхәңон,
Ахәм тала дә.

Ды мын дә иунәг рухс болы тәмән, –
Мәйдар ахсәв кәмә фәбәллын,
Ахәм тәмән дә.

Ды дә мә иунәг цардвәндаг әрмәст, –
Әнәфәкәлгә кәуыл фәңәуон,
Ахәм фәндаг дә.

Ды иурындз дә – кәуыл бандәгъед мә цәст,
Кәм сәмбәлдзынән хуры тынтыл,
Ахәм рымнан мын дә.

Мән бағәндид, цәмәй дын әз ысуон
Чысыл уddзәф дә хұрыскасты,
Цәмәй дын уон дымгә

Æмæ дын уалдзæгау хæссон
 Дæ рудзынгмæ фæлмæн æртæхтæ,
 Мæ фыны дæ уынон.

Мæн бафæндид, цæмæй, цæмæй æрцæрон
 Æнусмæ де ‘нæнцой хъуыдыты,
 О, афтæ мæ фæнды!

Нæ мын зæгъдзынæ: «Ферох кæ ды мæн», –
 Уæд мын мæ зæрдæ стондзынæ мæ риуæй,
 Уæд – царæфтыд фæдæн...

Æви мын загътай?.. – Загътай мын, мыйяг,
 Дæхинымæр? – Цы кæнгæ мын у уæд? –
 Уæддæр мæ риуы дæ.

Уæддæр мæ риуы де ‘видийгæ зарæг
 Зæйау цæуы, уæддæр мæ ныфс,
 Мæ царды фæндаг дæ.

Уæддæр мын дæ дзæм-дзæмы дон, уæддæр
 Мæ цъæх уалдзæт, мæ худгæ сæрд дæ ды –
 Мæ удылхæцæг дæ!

УÆЛМÆРДЫ..

Æз та дæм фенынмæ æрцыдтæн,
 Мæ мад...
 Фæлæ нæ зыныс ды...
 Дæ цырты алыварс фæзылдтæн,
 Фæлæ уæддæр нæ зыныс ды...

Ысбæзджын мигъ,
 Ныпъпъæра талынг,
 Мæ мад...
 Кæдмæ лæууон, кæдмæ?
 Æви мын бафынæй дæ арынг?..
 Зæгъ-ма, кæдмæ лæууон, кæдмæ?..

Фыццаг хатт у...
 Ёрмæст фыццаг хатт
 Мæнмæ нæ ракастæ, мæ мад...
 Ёви мыл хур фæстæмæ рахатт,
 Ёви мæ нал зоныс, мæ мад?..

Ёз дæн, æна...
 Цæмæн ныхъхъус дæ?
 Дæ къæбиц-ма мын бакæн, цæй.
 Ёз та дæ бафсадон мæ бустæй, –
 Ёрмæст дæ къæбиц бакæн, цæй...»

Фæтæнæг мигъ,
 Ёхсæв тайы, –
 Рæхджы ысбон уыдзæн, ысбон...
 Цы диссаг у, мæ хъустыл уайы:
 «Хæстæг мæм ма ‘рбацу, мæ бон...»

КÆУÆГ БÆХ

Цæмæйдæр та зæрдæ кæрзы,
 Цы катайы бахауд, хæлæрттæ?!
 Йæ къуымты йын дымгæ мæрзы
 Ызноны цæлбадты фæлхæрттæ...»

Нæ фæскъулæй нал и зынæг...
 Кæйдæр бæх уым бæззади бастæй.
 Нæ йæ фæци дысон уынæг,
 Ныр бæнцад йæ мыр-мыр, йæ уастæй.

Йæ барцыл фынк бахус и, хид
 Йæ тæвд буарыл комдæфау байсыст...
 Уый афонмæ искуы тæхид,
 Фæлæ йæм ехсы къærцц нæ райхъуист

Йæ барæджы къухтæй, уæууæй, –
 Йæ барæг æндæр куывды бады, –
 Уый абор йæ бæхы мæт нæй,
 Нæу уымæ йæ саулох нымады.

Арталынг... Бæх джихæй лæууы,
 Йæ мыр-мыр нæ хъуысы, нæ уасы...
 Аңкъардæй цæуылдæр кæуы,
 Аңкъардæй йæ цæссыгтæ нуазы...

МАЕ СÆФТ АЕМГАРМАЕ

Кæд ма æгас дæ, уæд
 Зæрватыччы хъуырыл
 Исты хабар бабæтт
 Амæ йæ нæ хæхтæм парвит, –
 Аңхъæлмæ йæм кæсдзынæн...

Кæд mast æмæ зынты
 Дæ рыст зæрдæ хъæрзы,
 Уæд зилгæ уады тагъд
 Фæдисхъæргæнæг парвит, –
 Аңхъæлмæ йæм кæсдзынæн...

Кæд фехъуыстай мæнæй
 Дæрзæг ныхас, фыдгой,
 Уæд сæ нæмгуитæй парвит
 Мæ зæрдæсæрмæ ды, –
 Аңхъæлмæ сæм кæсдзынæн...

Кæд райдыттай тындзын
 Рыг фæндæгтыл хъæмæ,
 Дæ разæй парвит уæд
 Дæ къахдзæфты уынæр, –
 Аңхъæлмæ йæм кæсдзынæн...

Кæдфæнды мæм æрцу, –
 Ахсæв уа, кæнæ бон, –
 Мæ рудзынг мын ныххой, –
 Аңхъæлмæ дæм кæсын,
 Аңхъæлмæ дæм кæсдзынæн...

БÆЛЛИЦ...

Уый раджы уыд...
 Әрмæст дæ былты змæлдæй
 Цы зæгъдзынæ, уый рагацау зыдтон.
 Дæ мидкатай, дæ мид-зарæджы зæлты
 Әгас зæхх æмæ арвы цъæх уыдтон.

Уыдтон,
 Фæлæ уæд де 'назым фæлгонцæй
 Тæппуд тæрхъусау тархъæдмæ лыгътæн.
 Ди та, мæ хур, дæ сусæг уарзты монцæй
 Зындоны арты судзæгау сыгътæ...

Әз та, æз та?..
 Әз ме 'дзæлгъæд фæндагыл
 Цыдтæн æмæ ныдздзæгъæл дæн кæмдæр.
 Әрмæст-иу хаттай дымгæйи æвзагыл
 Мæ хъус æрцахста: «Демæ айс мæн дæр...»

Нæ дæм байхъуистон...
 Мæнæ ныр зæрондæй
 Мæ афтид къуимты агурын цыдæр, –
 Әрхуиссыд та дзы ахсæв иу мæ бонтæй,
 Әрхуиссыд, æмæ нал зыныс ды дæр.

Әвналы талынг сусæгæй мæ базмæ, –
 Кæсы æнхъæлмæ де схудтмæ мæ къæс...
 Цы ран дæ, цымæ?..
 Гъей-джиди, дæ размæ
 Дæ фæллад уд, дæ иунæг сæр фæхæсс!..

ӘХСЫНÆНЫ ЗИЛЛАККАУ

Тар æхсæв къæдзæхтæй систа йæ саутæ,
 Аүүэттæ лæнкмæ фæхилынц.
 Сауцæст æхсынæны бур цæстыхаутæ
 Райсомы хурыдæм зилинц.

Сау рæсугъд, сау рæсугъд, афтæ æз дæр
Зилын дæ фæдыл... Ысдзæгъæл мæ сær...

Цъити фæлмæмбæрзтæй урсхъулон дары,
Арвы цъæх мигъты лæзæры.
Далæ та быдьры фемæхсти уарын, –
Дымгæ йæ хæхтæм фæтæры.
Фæллæ æхсынæны зиллакк уæддæр
Арвырдæм хурагур систа йæ сær.

Цымы фæцæудзæни уырдæм чындзы...
Уыйау дæ фæдыл мæ зæрдæ тындзы!

Хуры дыдзы тын ма айнæгыл хъазы,
Коммæ фæстаг рухс æппары,
Хохрæбын уадымс цæуылдæр дзыназы,
Лæнчы та къададон зары...
Уартæ æхсынæны зиллакк æрмæст
Дары ныгуылæнмæ – хурмæ йæ цæст.

Сау рæсугъд, сау рæсугъд, афтæ æз дæр
Зилын дæ фæдыл... Ысдзæгъæл мæ сær...

Тар æхсæв ралæууыд... Бæстæ фæсаутæ,
Æврæгътæ арвyl лæсынц...
Сауцæст æхсынæны бур цæстыхаутæ
Зæхмæ æнкъардæй кæсынц...
Сау рæсугъд, афтæ æнæ дæу æз дæр
Арæх æруадзын мæ риуыл мæ сær...

НÆ ДОМЫН АЭЗ

Нæ домын æз хæрдгæбыдтæ
Нæ Иры буц чызджытæй,
Фæлтау мын-иу æрбахæссæнт
Нæ сау зæххы сыджытæй...

Нæ домын æз цыты қуывдтæ
Мæ райгуырæн хъæубæстæй,
Фæлтау ңæуæнт нæ тохы бон
Фæринк кæрдтау ælvæстæй...

Нæ домын, нæ, æз ме ‘мгæрттæй:
Ныzzарут мыл нæ рæгътæй!
Фæлтау кæнæнт сæ сомытæ
Нæ Иры зæхх, нæ хæхтæй...

ХУЫГАТЫ Сергей

ÆРТАЕ РАДЗЫРДЫ

СÆППОЙТЫ ЛÆППУТАË ÆМÆ СЫСЫРЫХЪО

*Н*рвы рæбын мигътæ зыгуымы кæлæнты хуызæн зындысты, æмæ сыл цыма чидær арт бафтыдта, уйй хуызæн уыцы сирх-бынæй лæуудысты.

Сæппойты лæппутæ стуртæм базылдысты æмæ фермæйы къулмæ даргъ бандоныл æрбадтысты. Тамако сдымдтой. Елхъан – æд ус-æд зæнæг – тамако-иу сдымдта, лæг-иу загътаид, зæгъгæ, фæздæг йæ рæуджытæм хæццæ дæр нæма ныцци, афтæмæй-иу йæ былтæ рацъупп кодта, æмæ-иу лыстæг, тынг лыстæг цых-цирæгæй раскъæрдта фæздæг тамакойы фындзыл, æртхутæг-иу агæпп ласта, æмæ-иу гомæй аzzади тамакойы фындз. Æдде йæм чи бакастаид, уйй загътаид: уйй тамако ницæмæн хъæуы, уйй тыххæй нæ дымы, уйй уæртæ, куыд дымын хъæуы, уйй амоны йæ кæстæрæн.

Кæстæр – Бесæ. Хонгæ йæ Бесик кодтой хæдзары дæр, уынджы дæр. Нырма æфсадæй æрæджы чи æрцыди, ахæм лæппу. Уйй дæр-иу спъæртт кодта тамако æмæ та-иу схуыфыди. Хуыфгæ-хуыфын-иу мæсты кæстытæ æркодта йæ тамакомæ. Лæг-иу загътаид: ныртæккæ йæ зæххыл ныздухдæн, йæ цæхæр куыд скæла. Фæлæ-иу æй нæ ныздыхта зæххыл. Ногæй та-иу æй сцæйхаста йæ былтæм.

– Уыцы тамако дын дæ хурхы уадындзтæ сарыдта. Кæнæйæ хъуытты ныккæ, кæнæ та æндæр тамако дар! – æрбамæсты Елхъан æмæ йæхи тамако зæххыл ныщавта.

– Гъомæ æндæр тамако дæр... – бахъуыр-хъуыр кодта Бесик æмæ уый дæр аппæрста йæ тамако.

– Уæдæ дын исты низмæ асайдзæн æмæ... Ам næ дохтыр и, næ æндæр.

Æмæ æцæг цæй дохтыр хъуамæ уыдаид фермæйы! Сæхи дыу-уæ уды йеддæмæ йæм мæйгæйтты æфтгæ дæр куыничи кодта. Кусгæ та – тыхбыны куыст. Мæнæ афтæ куыстæй куысты æхсæн чысыл ма абадтаиккой, фæйнæ тамако адымыны фаг, æндæр сæ сæхи аныхынмæ дæр никуы равдæлы. Нардуаты куысты афтæтæ гæнæнтæ и?!

Ацы нардуатæй куыст...

* * *

Уый а уалдзæджы уыд.

Уæд Бесик æфсадæй æрцыди. Сæхимæ йын гыццыл куывд-гонд акодтой. Хъæуы уынгты-иу арауай-бауай кодта йæ салдат-таг дарæсы – уæдæ куыд вæййы! Афтæмæй иу бонрæфты уартæ Мæлдзыгаты сыхмæ куы бафтид. Раст уыцы рæстæджы Мæлдзыгаты дзыккуджын чызг сæ даргъ тыргътæ æфснайын æримысыд. Хорз уыд æмæ тыргъ æрдæгæй уæлæмæ амад næ уыд, æндæр цы чызг федтаид?! Цæмæдæр фæгуыбыр кодта чызг, стæй куы фестад, уæд лæппуы ауыдта – уый æдде лæууыди уынджы кæрон, æмæ цыма Мæлдзыгаты тыргы кино æвдистой, уыйау комкоммæ уырдæм касти. Чызг дæр æм исдуг кæсгæйæ аzzад, иу цалдæр бæгъæввад къахдзæфы дæр ракодта лæппуырдæм. Йе стыр цъæх-цъæхид цæстытæ куыд айтынг сты, уый дæр ма ауыдта лæппу. Стæй фестъæлфыд, цæхгæр ныззылд æмæ, йæ дыууæ даргъ дзыккуйы знæт хæлбуруць скодтой йæ нарæг фæсон-тыл, афтæмæй хæдзары фæмидаæ.

Бесик лæугæйæ баззад. Йæхиуыл йæ цæст æрхаста, йæ цырыхъхъытæм æркаст – хорз сæрфт бæргæ уыдисты, фæлæ цы хъуамæ сахадыцтæккой уыцы уæззау гуылмыз цырыхъхъытæ! Йæ къухтæ йæ дзыппыты æрттыста, дзыппытæ – афтид, æмæ раст уыцы уысм йæ цæстытыл ауад: цыма хæдзары фисынæй æрбазылди цъæх-цъæхид «Жигули» – æвæццæгæн, чызджы цæстыты цъæх нæма фæхицæн йæ цæстытæй, – æрбазылди

«Жигули» кад әмәе радәй, әрләууыд әмәе йә дуәрттә фәйнәрдәм байтом сты, цима зәд уыди әмәе йә базыртыл ахәцид. Әмәе, цима, рахызтысты уыцы дуәрттыл сәе мыггаджы нымаддәр ләгтә-минаевәрттә. Йәхәдәг та, цима, хәдтулгәйи бадгә бazzад, йә күхтә рулы тәлү нылхъывтой әмәе лыстәг ризынц...

Йә кәхтүү бынәй ныууләфыд Бесик әмәе та йә дарәсүл йә цәст архаста.

Дыккаг бон горәтүү болаңыз. Искәй «Жигули»-иу күү ауыдта, уәд-иу йә зәрдә аәхсызгон хъыззытт фәкодта, әмәе-иу йә цәстүүтүл ауади дыууә дзыккуйи знәт ызмәлд чызджы нарәг фәсонтыл.

Дыууә боны фәсәпп-сәпп кодта горәтүү уынгты күистагур, әртүккаг бон ыл иу сәе хәстәг амбәлд, горәтүү чи цард, ахәм, әмәе йын уый бауынаффә кодта:

— Уартә дыргъуәйгәнән дуканимә бацу, кәд дә исты амонд уа, уәд дә уырдәм айсдысты. Күистәй ләгмә мәнә афтә күү ницы хауя, — ләг йә рахиз күхүү уырзат кәрәдзиуыл адаудта, — уәд уый күист нәеу.

Дуканийи кәртмә күү бацыд, уәд дзы иу цалдәр йәхи карән ләппуиы байяфта — се ‘ртыдзәлхыг тъәпән уәрдәттимә әфтауцдонмә згъордтой әмәе сыл, дард кәцәйдәр кәй әрластәуыд, ахәм сырхарс аәхсынцьыты асыччытә амадтой. Бесик сәм иуварсәй кәсүин нае бафәрәзта: се ‘хсән баләууыд әмәе сәм асыччытә баләвәрдтүтә кодта. Иу афон йә цәстүү кәронәй ауыдта, тыргъәй йәм йә мидбылхудгә чи каст, уыцы кося ләдҗы.

Ләппуттәй алчи йә уәрдоныл күү ахәцыд, уәд сүн схъәр кодта Бесик йә цыди сәр. Уыдан ын кося ләгмә бацамыдтой. Кося ләг әм кәронмә хъусгә дәр нае бакодта — иу фәтән дуарыл аей йә фәдил бадавта.

Дыккаг бон иу уынджы тигъыл әрәнцади Бесик әд уәрдон. Тигъ ахәм уыд, әмәе йыл адәм дыууәрдәм кодтой. Сихорәй раздәр-иу равдәлон сты йә асыччытә. Әмәе-иу йә афтид тәраз стъолыл фәуагъта — кәй хъәуы уыцы тәразы хәррәгъ, раст дәр күү нае бары! — асыччытә-иу уәрдоңмә бакалтга әмәе та-иу сәе уайтагъд дзагәй әрбахәцца кодта.

Хорз цыди йә күист, әвзәр нае цыди, фәлә уыцы кося ләг! Күйдәр-иу Бесик изәры йә уәрдон гыбар-гыбургәнгә кәртмәе

батардта әмә афтид асыччытә сә бынанты самадта, афтә-иу әм йәхимә фәдзырдта әмә-иу әм йе стыр тъәпән арм әрбадардта. Фыццаг изәр әй на бамбәрста Бесик, афтә фенхъәлдта, йә дыргътә иууылдәр кәй ауәй кодта, уый тыххәй йын исы йә къух әмә йәм уый дәр йә къух авәрдта. Коса йын йә къух әрәлхъывта әмә йын әй бира фәуыгъта, йәхәдәг ын комкоммә йә цәсттытәм каст әмә худти. Стәй йын суагъта йә къух әмә та йәм йә тъәпән арм бадардта.

- Хуыцау дыл бацин кәнәд, фәлә ма мәнә ам исты әрәвәр.
- Цы? – фәуыргъыйа ләппу.
- Хәрәджы сәр, әндәр цы!

Әмә йын уәд бацамында коса ләг:

– Изәры иуырдәм дәр куы баннымайай әмә иннәрдәм дәр, уәд ма дәм цы аззайа, уый дыууә дихы фәкән әмә дыууә диххай иу мәнә ам әрәвәр. Бамбәрстай?

Стыхсти уыцы къухәй Бесик. Йәхи-иу әм әрбадаргъ кодта, йә тъәпән арм уәлгоммә фәлдәхт, афтәмәй. Куы-иу дзы туман әрәвәрдта, куы аст-фараст сомы. Куы ма-иу афәстият и ләппуйы раз уыцы къух, куы – нал.

Иухатт йе ‘мбәлттән рахъаст кодта Бесик:

- Йе стыр къух куыд әрбадары! Худинаң әм на кәсси!
- Ныхас ләппутај чидәр бахәццә кодта коса ләгмә. Дыккаг изәр әм мидәмә фәдзырдта, афтауцдонмә, коса ләг:
- Ләппу, уый цы хуызән ныхәстә фәкәныс?
- Цәй ныхәстә? – фәтыхсти Бесик.
- «Йе стыр къух әрбадары», – сферазмында ләппуйы. – Мәнмә цәййис къухтә әрбадарынц, уый куы зонис!

Тыхсти ләппу. Әмә куыд на тыхстаид! Афтәмәй зәронды бонтәм куы фәралас-балас кәна уыцы уәрдон горәты уынгты, уәддәр «Жигули»-йы дуарыл никуы рахәцдзән. Әмә машинәйил дәр сыйғыд ссәуәд, фәлә уыцы чызг, Мәлдзыгаты дзык-куджын чызг!..

* * *

Иу изәр Бесик хъәумә ныццыди – сәхимә асагъәс кәна, сә артдзасты. Уәдә искај уәзәтгыл сагъәстә-йедтә гәнән и! Әрбадти пеци раз гуыбырәй, йә рәмбынкъәдзтә йә уәрдҗытәм сбыццау кодта, роцъойы цыргъ әрмитты ‘хән әртъиста әмә сагъәсты афтә арф ацыд, әмә Елхъан дуар куыд бакодта,

йæ фыдыфсымæры лæппу, мидæмæ куыд баçыд æмæ йæ уæл-хъус куыд æрлæууыд, уый зонгæ дæр нæ бакодта. Уæд ын бацагъта, гъе, йæ хъусы а фермæйы хабар Елхъан.

– Нардуатæй куист æвзæр нæу. Афæдзы кæрон сбардзысты стурты æмæ нын не ‘хæн къухтæм бانымайдзысты. Нардуатæй куист хорз у...

Елхъан систади. Стуртæн ссад холлаг дæттын афон уыдис. Æмæ та уыцы рæстæджы Бесик схуыфыд. Елхъан фæстæмæ æрбадт. Хъумæ дзæбæх бабустæ кодтаид Бесикыл. Ома, ныу-уадз уыцы сыгъдоны тамако! Ома, алы бон афтæ куы пыххытт-пыххытт кæнай, уæд дæумæ хъусын æнцион у? Фæлæ раст уыцы рæстæджы уартæ Фæсалджыны фæзилæны иу цыбыр автобус æрлæууыд, æмæ уымæ кæсныыл фæци. Автобус чысыл афæсти-ат, стæй фæндаджы хъæбæрыл иу лæг фæуагъта æмæ Фæсал-джынырдæм азылд. Цалынмæ автобус æрхы фæаууон и, уæдмæ лæг йæ бынатæй нæ фезмæлыд, стæй, цыма куырм, уыди, уйайу цалдæр æнахуыр къахдæфы акодта æмæ та æрлæууыд. «Цæмæ æрлæууыдаид?» – куыд ахъуыды кодтой лæппутæ, афтæ лæг сызд-мыдзы цæуыныл фæци. Автобус кæм æрлæууыд, уырдæм куы бахæцца, уæд йæ зæнгтæ фæдыдағъ сты æмæ зæххыл адæргь. Лæппутæ фестадысты æмæ æзфæраздæронæй сæхи аппærстой. Лæджы, ныттæгæр и, афтæмæй байяфтоý, раст ын йæ дыууæ цонгæй иу ралыг кæн, уæддæр æй, æвæццæгæн, нæ базыдтаид. Сæ кæрæдзимæ ма фæйнæ касты бакодтой лæппутæ, стæй йыл схæцыдысты æмæ йæ рахастой. Сæ цæрæнуаты цы афтид сынтæг уыд, уым ын цыдæр бызгъуыртæй уат бакодтой æмæ йæ схуыс-сын кодтой.

Райсом куы райхъал и лæг, уæд фыццаг цы бамбæрста, уый – йæ ком ныххус и. Æмæ йæ ком куы ныххус вæййы, уæд фынæйæ æхситт фæцæуы йæ хъæлæсæй, æмæ йæм фыццаг уыцы хъуыды æрпцид: хæрзаг та дысон-бонмæ бинонты фынæй кæнин нæ бауагъта ие ‘хситтæй æмæ та йæ æлгъыстæй баҳордата Дыгъуызон.

Йæ сæр дыз-дыз кодта, йæ ныхмæ сæвнæлдта йæ дæрзæг къухæй, йæ къæмисантæ тынг æрбалхъывта, æмæ чысыл фæлæу-уыд йæ дыз-дызæй сæр. Дон нуазын æм цыд, æмæ, йæ бон цас уыд, уымæй ахъуыды кодта – кæмæ фæдзура бинонтæй, чи йын хуыздæр фæуисæн кæндзæн? Бинойнагмæ адзырдта:

– Дон-ма мын авæр, Дыгъуызон, дон. Дойнийæ мæ удыбонтæ схауынц.

Дыгъуызон хәдзары нәй, әндәр афонмә ралгъистаид: цы дә амар, уый бана! Стәй уәddәr кружкә доны бедрайы фәczавтаид. Әвәццәгән та тәргайә бады сыхәттәй искәмә.

— Сахирәт, — адзырда уәd хистәр чызгмә, — цу-ма, уәртә мын стыр кручкәйи дзаг дон радав. Цу, бабайы карк, цу.

Сахирәт дәр нәй. Әвәццәгән, әddаг уатмә ацыд әмә рудзынгәй әddәmә кәсес.

Кәстәр чызгмә фәдзурын хъәуы, фәлә кәстәр чызг та... Бавдәлди әмә йыл Дыгъуызоны әфсымәры ләппу цыдәр әнахуыр ном сәвәрдта, Хуыща ыл йә бәлләх ныккала, ардыгон ном чи нәу, ахәм, әмә дзы байрох вәййы... Уыцы сәры дыз-дизмә йыл әнәуи дәр мәрдyroh бахәцы. Ләппу ам нал уыдзән, әндәр әм уый афтә бәргә нә фәкәси, әнтыдласәныл кусы әмә уартә кәм и! Уыцы сахат кәстәр чызджы ном ие ‘взагыл абадт, әмә йын бирә фенцондәр. Ныртәккә йәм адзурдзән, әмә йын уый дзәбәх уазал дон әрбадавдзән..

— Фелицә, дон ма мын әри, дон. Дә разы стыр кручкә...

Уыцы рәестәджы Бесик мидәмә бауад җәмәдәр, ләджы ныхас фехъуыста әмә йәм бадзырдта:

— Иу арахъхъ нә анализ?

— Аназин, аназин, — фәцырда и ләг. Бинонтәй йәм чи дзырдта, уый нә базыдта, фәлә ныртәккә уый уәлдай нә уыд. Ныртәккә уал ком бамәцъәл уа...

Бесик ын цайымән агуывзәй йә дзыхыл сдардта, әмә йә ләг дон нуазәгау анызта.

Уайтагъд сәр йә дыз-дизәй фәләууыд, ком дәр баумәл. Иу ма йә куы уыдаид уыцы агуывзәйә, әрмәст иу, фәлә ма сын, марадз, әмә ды ской кән! Уый дәр куыд рантысти ацы бинонтәй!

Ләппутә стуртәм базылдысты, әдде сәхи әрәхсадтой мидәмә ныхасгәнгә баңысты. Стурты кой кодтой. Ләг сәм байхъуыста — нә, ай уыдоны бинонты ныхасы хуызән нәу. Сын-дәггай йә уәззазу уәлтүйфалтыл схәцыд — цыдәр дәргъәццион хатән. Кәд ма исты зоны, уәd уыдоны әртә уатәй ахәм дәргъәццион ничи уыд. Йә акомкомма иннә къулыл — стыр къам. Дзәбәхдәр бакаст къаммә, әмә йәм уырдыгәй дәр әрбакаст иу ләг — хәрзхуыз, хәрзарәэт. Әмә та йә җәститә әрцыынд кодта. Нәй, ахәм хәстәг ын нә мыггагәй и нә кистәй. Уәдә чи уа?

— Гъы, куыд дә? — йә разы баләууыд иу әнәзонгә ләппу-ләг.

Ләг әм скаст, фәләй үәлбәх нә федта — йә сәр тынг ныддыз-дыз кодта, цәстү уәлтүйфалтә цәстүтүл әрхаудтой әмәе сәхәрзәхгәд әркодтой.

— Дән ном та цы хүйнди, уәләуыл ма куы уыдтәе уәд? — фәрсүй үә чидәр әнахуыр фарстай. Йә уәлтүйфалтүл та схәңүд — әрдәбон әй чи бафарста, уый нә, фәләй әндәр ләппу, әнахуыр хъуынджынсәр. Ууыл фысәльвиңән хәсгардай хепп-хепп раләүү! Иннәе ахәм үә күлбадағ фарст. Әмәе үәхи фәсәрән кодта:

— Сысырыхъю мә хуыдтой. Цы зәгъездынә?

— Әмәе иу нал аназис, Сысырыхъю?

Сысырыхъойы зәрдә фәфәлмән. Ныр хъуынджынсәр у, уый тыххәй... Нә фәләй чи уа?

— Арахъхәй зәгъыс? Бәргәе ма дзы аназин иу.

Ләппу та йын цайцымән агуывзә сдардта үә дзыхыл.

Ләгән та үә сәрү дыз-дыз фәсаст, әрфәлмән та и үә хъәләс дәр.

— Кәм дән, ләппу, кәдәм фәхаудтән?

— Де знаг дәр уырдәм куы фәхауид, ды кәдәм фәхаудтә!

Сысырыхъойы үә зәрдә срәхуистытә кодта: уагәры кәдәм фәхауд? Иу тыхкаст та скодта: уәләе уыцы хъуынджынсәр. Ахәм хъуынджынсәр никуыма федта. Цымәе йын афтәе куыдничи зәгъы, уыцы сәр...

— Гъомае кәдәм фәхаудтән, уәдә, мәрдтү хай фәуон! — әнахуыр хъәрәй ныууынәргъыдта Сысырыхъю.

Раст уыцы уысм фәмидағ и Бесикы сәрү уыцы хъуыды. Елхъанмә бакаст, иу сусәг худт әм фәкодта, үә цәстүтә үәм фәнныкъуылдта, үә рихи фәзылын.

— Әмәе үәдә, нае зоныс, Сысырыхъю, кәм дә, уый?

Сысырыхъю үәхүиүл әрхудт: цәмән афтәе загъта! Хәрзаг ма зәгъя ацы күлбадағ ләппу!.. Фәләе ныхас дзуапп агуырдат әмәе райдыдта:

— Кәмдәр дән, кәмдәр, ахәм кәмдәр, фәләе мә сәр рис-сәгая кәнү әмәе... Әндәр зонгә та...

— Гъенир әй әз дәр афтәе нае зыдтон, гъе, куы амардтән, уәд.

— Куыд амардтә?! — үә сәрүл тынг рахәңүд Сысырыхъю, къәбүты нуәрттә ахъаззаджы дыз-дыз ныккодтой, фәләе үә уый мәт нал уыди.

– Күйд амәлынц! Мә къәхтә адаргъ кодтоң аәмә амардтаң.
 – Кәд амардта?! – Фәрсгә йә нал кодта, хъәр ыл кодта Сысырыхъо.

– Гъе ныр мын мәнә ацы сабаты хъуамә дыууиссәдз боны кәнәй.

Ләгән йә сәр фәстәмә фәүәзгә, йә цәстытә тынг ныдҗиджыгъытт сты, афтәмәй сә ләппумә ныццараЙта, цалынмә кәссиң уыд йә бон, уәдмә, стәй та бацьынд сты цәстытә.

Бирә фәхуиссыд афтә әдзәмәй, аәмә йә сәр цы фәлмы уыд, уым иуырдыгәй рахатында цыдәр бацәуәнгонд. Йә ных уыцырдәм сарәзта, әрәджиау аәм фәхәццә аәмә уым иу фарстыл сбыцәу ис: кәд мард у уыцы хъуынджынсәр, уәд ын арахъхъ кәм уыди? Ләппуттәй чидәр әддәмә ацыд, чидәр фәстәмә әрбаздәхт – ләгмә уыдаттә нал хъардтой. Фәләе иугәр уыцы фарст күни рахицән и, йә сәр цы фәлмы уыд уырдыгәй, уәд та йә цәстытә базыхъхъыр кодта.

– Аәмә кәд мард дә, уәд дын арахъхъ кәм уыд?

– Аәмә арахъхъ мәрдтәй фылдәр кәм ис! Арахъхъ дәр аәмә хәринаг дәр. Цы нын ныххәлар кәнынц уәле, уый ардәм наә цәуыр?

Әрәхгәдта фәстәмә йә цәстытә Сысырыхъо. Йә хъуыдыйы муртә та фәстәмә фәлмы ныппырх сты. Афтә бирә фәхуиссыд аәмә та әрәджиау аәмбырд кәнын байдытой йә хъуыдитә иу ранмә: цәй, арахъхъы кой йын скәна, аәмә кәд радта әнә ракән-бакәнәй, уәд... Уәд, әвәццәгән, афтә у, әцәгдәр... Никуы ници амәлүр?

– Аәмә кәд... уәд уыцы арахъхъәй...

Нәй, ници йын ницы сдзырдта йә ныхасмә, аәмә йә уый дәр, күйд загъта, ууыл ныууагъта. Фәлмы кәрәдзи фәдил хылдисты йә хъуыдыйы скъуыдзәгтә: «Нәннә, мә лымән ләг! Бирә, дам, дзы и. Уәдә дзы цәуылнә дәттыс, кәд дзы бирә ис, уәд? Ратт дзы, ратт!»

Уый фәстә та фәлмы аләзәрдисты йә хъуыдитә.

Иуафон фәцыди дуары хъәр – уый йә хъус әрцахста. Йә цәстыгә әнәбәры базыхъхъыр кодта – уый у, хъуынджынсәр. Аәмә уәд ам наә уыд, ам? Барәй әнәдзургә йәм наә уыди... Аәмә та йе ‘рдәбони ныхас ногәй рафәлгъуытада:

– Аәмә кәд... уәд уыцы арахъхъәй...

– Арахъхъыл дә сәр дәр ма сриссәд, – ләппу цәстыфә-ныкъуылдмә йә разы әрбаләууыд цайцымәнимә.

Сысырыхъю йæ банызта æмæ ныzzæмбыдта.

– Гъей-гъей-гъе!

Æрүæззау, хуыссæг дæр та йыл æрхæцыд æмæ та уыцы уысм, йæ сæры цы фæлм бадт, уымæй рахицæн и иу хъуыды: «Уыцы стуртæ... Лæппутæ кæмæ зилынц, сæ кой кæмæн фækæнынц...» Йæ цæстæй нæ ракаст, афтæмæй бафарста:

– Уæдæ уын уыдон кæй стуртæ сты? Зилгæ кæмæ кæнут, уыдон?

– Нæхи, – æрбайхъуист æм лæппуйы æнæмæт хъæлæс.

– Ома, куыд уæхи?

– Уæле нын сæ аргæвстой, хистытæ нын сæ скодтой æмæ ныр ам сты... Уæдæ куыд æнхъæл дæ. Дæуæн дзы нæма и стуртæ. Æвæцæгæн дын хист нæма скодтой. Кæд у дæ хисты бон?

Сысырыхъю æнæбары арахъуыды-бахъуыды кодта.

– Кæд знон бабын дæн, уæд азæр – мæрдæхсæвæр, райсом – хист.

– Мæрдæхсæвæрыл уæм кусарт кæнинц?

– Райдытой. Раздæр нæ кодтой. Тæнджытæ-иу фæфыхтой, хъæдур-иу...

– Куыддæр дын ныррухс кæной, афтæ ам балæудзæн дæ фыс кæнæ дæ рæуæд. Рæуæд уæм фергæвдынц æви фыс?

– Фергæвдынц, чи цæмæй фæарæхсы... – Дзурын нал цыди Сысырыхъомæ. Иуцасдæр фæхуыссыд æмæ уыцы фæлмы йæ цæст æрхæцыд уыцы зылындзых лæгыл. Цыдæр суцца уыд, тамако тамакойы фæстæ дымдта, æмæ-иу йæ дзых кæцырдæм зылын уыд, уыцырдæм рафу кодта фæздæг. Уый уыдаид, кæд искæй къухæй мард æрциди, уæд. Арахъх дæр куыд нуæзта! Афтæ-иу æй иу сæххæтт бакодта йæ хъæлæсы. Ноджы Сталины сæрыл куыд дзырдта! Йæ хурхыуадынðзтæ-иу куыд анæрстысты! Афонмæ, дам, фрицты къæхтæ æхсадтаиккат, уый, дам, уын куынæ уыдаид, уæд. Уымæн дæр, дам, афтæ хъуыди, йæхицæн, дам, ницы зыдта. Скæн дæ уæлæ дæр, хæргæ дæр бакæн, нуазгæ дæр бакæн, иу хатт цæрыс æмæ адæмы цардæй ацæр ды дæр! Дзырдта æмæ дзырдта. Афтæмæй йæм ныхмæ ничи лæууыд. Уымæ ма ныхмæ фæлæуу!.. Гъемæ йæм, æвæцæгæн, исты сдзырдта, кæнæ, ома уый дын цы хуызæн нуæзт у, кæнæ дзы Сталины ныхмæ исты схауди. Æмæ дын уый ныхæстæ-йедтæ чи ныббара, ахæм уыди, уыцы зылындзых?! Уæдæ йæхи низæй ницæй тыххæй амардаид, нырма кæм уыди мæлйны лæг!..

Уыцы хъуыдыйил әрәнцад, фәлә иу ран нә ләууыд уыцы хъуыды. Цыдәрхуызон раивәз-баивәз кодта уыцы фәлмы, әмә та-иу ыл нал фәхәст и Сысырыхъо. Иу рәстәджы бынтондәр фәхицән и уыцы хъуыдыйә әмә йә цәстыл ауади машинә. Әрбацыд, әрбацыд Сысырыхъойы хәстәджыты хәдзармә, әрләууыд уыцы арәхстгай. Стәй йә раззаг дуәрттә байгом сты дыууә дәр. Уыйырдыгәй цы дуар уыд, уымәй раңайхызт цыбырәльвид сыйистәг, йә тәнәг къаба йә уәлә фәтихсәгау кодта әмә йә гом зәнгтә тәмәнтә акалтой. Әмә сәм кәсгәйә аzzад Сысырыхъо. Чызг бафиппайдта ләдҗы цәстәнгас, йә къабамә февнәлдта, бадзәбәхтә йә кодта әмә, иннә дуарыл цы бәзәрхыгарәзт нәлгоймаг рахызт, уымә йә урс-урсид дәндәгтәй баҳудт. Ләппу йәм бауад, йә цонджы къәдзмәйин рог бавнәлдта әмә йә мидәмә акодта. Әвәццәгән сүн уый дәр исты бавәййаг уыд. Сысырыхъо уәдмә иу цалдәр сыйкъайы анызта, йә туг змәлын байдыдта әмә сылгоймагәй йә цәстытә нал иста. Ныр дәр нал хицән кәнинц уыцы урс-урсид зәнгтәй, машинәйы дуарәй сә куы райста, уәд куыд фәкъәдз сты, стәй сыл куы аләууыд, уәд растәй куыд аззадысты... Кәд, мыййаг, әгәр каст уыцы сылгоймагмә, кәд әм дзургә дәр исты скодта әмә уыцы бәзәрхыг... Уыцы хъуыдыйта куыд кодта, афтә йә зәрдә бауазал. Уый уыди! Зылыйнзыхы дзәгъәлы дардата азымы. Кафынмә куы ракодтой сылгоймаджы, йәхи куы нал баурәдта әмә хъаztmә куы басәррәтт ласта Сысырыхъо. Уый уыди, уый, уыцы бәзәрхыг. Әвәццәгән әм хардзау әркасти, ома, мын мә усмә цәмән басәррәтт ласта, әмә йәм машинәйә исты фелвәста... Әмә әниу кәннәуәд йәхимә ницы уыдаид?! Афтә цард йә хәдзары! Кард әм уыдаид, мәнәй үе 'взаг әмбәхст кәмән вәййы, йә джыбы ийн фелхъивынц әмә әвзаг әddәmә рагәпп ласы... Ахәм кәрдтә дарынц ныртәккә. Фәлә цымәй үәхәдәг дзәбәхәй бazzад, бынтон дзәбәхәй? Уәд худинаг әмә аллайаг куы фәзи бынтон. Әмә цы бауыдаид йә бон! Уыцы ставд бәрзәй, уыцы фидар къабәзтә. Бәргә исты дзәбәх цәвәнгарз куы уыдаид уымә дәр.

Афтә уыдаид әнәмәнг. Хъуыды дәр әндәр ницуал кәнны. Уый онг ма хъуыды кәнны хабәрттә, уым цымә биләй ахаудтой, уымәй уәлдай сә фәд дәр нал бazzад йә сәрү. Куыд кафыд, уый дәр нал хъуыды кәнны. Стәй йә, чи зоны, кафын дәр нал бауагъта, уыцы кард әм фелвәста әмә...

Әвиппайды цыдәр гуыв-гуывы бын фәци, әмәе йәе сәр ныд-диз-диз кодта. Сәевнәлдта йәем, йәе цәнгтәе йыл әртыхта, әмәе басабыр и йәе дыз-дызәй. Иуафон дуар фегом, әмәе мидәгәй фәрухс, цыма арв ферттывта, уый хузызән. Сысырыхъо йәе цәститә тынгдәр ныңъцъынд кодта, уәddәр хәццәе кодта цәститәм рухс, әмәе тыхсти Сысырыхъо.

— Уый у? — бафарста чидәр хъәрәй.

Чидәр әм әрәвнәлдта, йәе цәнгтыл ын файнәрдәм ахә-цыд.

— Уый у. Фәләе бафынәй.

— Цәвәр фынәй у! Абондәргы куы нәе райхъал. Кәд хуыс-сәджы дзәкъул нәу! Гъе Сысырыхъо! Мәнәе дәм дә фырт әрхәеццә.

Ләгән йәе дзых фәхәлиу, цыма йәе хъәләесы уләфт нал цыд, уйайу әдзәмәй аzzад, стәй ныууләфыд, ныббогъ кодта:

— Гъә, хәдзары сәфт куыд фәдән! Цы ми мын бакодтай, цы, мәе иунәг бындар! Цәмәе мәм әрхәеццә дә?

Ләппу йәем тынг ныггуыбыр кодта, әдзинәг әм ныккаст: цытә дзуры, йәе зонд ма фәхәеццә уа?

— Куыд тагъд мәм әрхәеццә дә, куыд тагъд бакодтай?

Бесик иуварс аләууыд, йәе хъәләесы дзаг ныккәл-кәл кодта. Ләппу йәем фәстәмә иу цәхгәр каст фәкодта, стәй та багуы-быр и фыдмәе.

— Машиналы әрцыдтән, әнтүидласәныл.

— Әз дәр дын уымәй тарстән, уыцы әнтүидласәнәй! Мәзәрдәе йәе зыдта — нәе фыбылыз нәем уырдыгәй кәсү! — ныдз-дзынәзта та Сысырыхъо.

— Кәүгәе цәуыл кәныс, баба, цы дыл әрцыди?

— Куыд нәе кәуон, афонмә дә мад әмәе дә хотә саутә куы скодтой! — ноджы тынгдәр ныдздзынәзта Сысырыхъо.

Ләппу раст сләууыд, йәе ных әмәе йәе цәститынты хид цәппу-зыртәй сбадт, асәрфта сәе, Бесикмә бакасти.

— Цәй сауты кой кәнүн, ды дәр ын ницы зоныс?

— Әвәццәгән, фыны исты федта, дысонәй нырмә нәема райхъал и, ахәм диссаг никүн федтон, — йәе худын фәурәдта Бесик.

— Уәдәе уым бәстәе фәдис сси, ай та, саутә, дам...

— Фәндагыл әрәмбардзән йәхи, — загъта Бесик. — Цәй-ма, схәцәм ыл.

Дыууу ләппуйы фелвәстой ләдҗы әмәе йәе уайтагъд әнтүид

ласәны кабинәйи авәрдтой. Уым Сысырыхъойы җаестыл фыңғағ зылындызых ләг ауад, тамакойы фәздәг-иу, йә дзых зылын чердәм уыд, уыцырдәм чи рафу кодта, уый, стәй та, рәсугъд сылгоймагимә «Жигули»-йы чи әрбацыд, уыцы бәзәрхыг ләппү. Стәй цыдәр әхсизгон гуыр-гуыр бакалд йә риумә, цыдәр зонгә, цыдәр хион гуыр-гуыр әмә ыйл қәдәмдәр размә ахәцыд, әмә улағын фенциондәр и Сысырыхъойән.

ГӘДУЛИ

Әвзагджынтә дәр иууыл иухуызәттә не сты, ома әвзагджын ләгтә. Сә иутә хуыздәр арәхсынц ցиты уазджытимә абадынмә, уыцы сойыл Җаңайтаяу Җаңайтаяу әмә уазджытән, ցима раст сә хъуырмә Җарыл әмә мыды аирвәэтысты, уымәй уәлдай сә Җаңайтаяу Җарыл мәтәй ницуал аззайдән. Сә иннәтә та туджджынты бафидавын қәнинмә сты дәсны. Уәлләй, се ‘хән баңысты туджджынтаң, уәд сә әфсымәртә фестын қәнинц қәрәдзийән. Сә аннәтә чи сты, әвзагджынты аннәтә, уыдон та зианы уәлхъус раныхас қәнинмә сты рәвдз. Дә марды нал базондзынә, ахәм диссәгтә дын дзы радзурдзысты, йә уәлхъус нылләудзысты ‘мә. Фәлә дзы иу хъуыддаг ахәм и, әмә адон стәмдәр сты, ома, зианы уәлхъус чи арәхсы ныхас қәнинмә, уыдон, бирә стәмдәр. Амәй стырдәр хъау нал и, уәддәр дзы кәд разына бирә-бираң үүспар-фондз ләджен. Әндәр нә. Әмә каддожын сты адәмы ‘хән, тыңг каддожын. Сәхиуыл дәр уымән фервәссыйысты, әвәңгәгән, – уәдә әндәр Җәмән! Җалынмә сын де ‘взаг Җиңүү әвзаджы йас суя, уәдмә дын ницәй тыххәй сразы уыдзысты. Әмә цы нә ‘фсон скәндзысты! Сә иу зәгъдән: мәнә мә түгдадзинтә ныдымстысты, әвзәр туг мәм и, уәлдай туг, әвәңгәгән, әмә сә кәңең кәд нытътъәпп қәндзән, уый куы нә зонын, уәд мә афтәмәй куыд ныхас қәнин қәнис? Чи та йә йә дәндаджы ‘фсон фәкәны. Мә дәндаджай, дам, мәлүн, дысон бонмә, дам, мә сәрүхъуынта дәр фәтыйдтон. Әмә, дам, цытә дзурыс – дәндаджы, дам, куы рисса, уәд, дам, ныхастәнәнта-йедтә и! Уалә Гәдули чи у, Саусамтаты Гәдули, уый та йе стәгниз радавы. Җима, ләг истытә дзурдзән, уымә стәгниз цы бар дары! Фәлә уымә байхъус! Мәнә, зәгъы, сармадзаны нәмыйдажы

схъис куыддәриддәр ныссәдза, афтә, зәгъы, ныссагъди мәронбасты әмә ма, зәгъы, мә дзых фәхәлиу кәнон, уый дәрмә нал уадзы.

Фәлә иу Хуыщау хорз у, әмә уәddәр сразы вәййы Гәдули, ома афсәнттә кәны, стәй сразы вәййы. Әмә дзәбәх раныхас кәны, йә тәригъәд ләджы нае хъәуы, нае бацауәрды йәхиуыл. Зианы хабар дуг әмә рәстәгимә абәтты, царды уавәрты кой дәр скәны. Афтә нае, нае – уәddә кәрәй-кәронмә зианы кой кәна!

Дәлә хъәуыбинаң Дзолборттаты Гәмси куы фәзиан и, – мәрдтү рухсы фәбадәд! – уәddәр нае разы кодта:

– Мә сәрәен нае дән, мә сәрәен. Зион райсом әddәмә куы раудаттән, уәд мын уыцы судзгә уәлдәфәй аегәр уләфт фәци. Мә хурхы уадындзтә адымстысты, әмә уәdәй нырмә сә хырхырәй нал әңцайынц. Цыдәр кодта мә хъәләс. Ахәм әнамонды хабар ләгъыл мауал сәмбәләд! – йә даргъ цәнгтә фәйнәрдәм дард фәхаста Гәдули әмә сә йә кәрцы фәдҗажитыл әрәппәрста.

Ләгтәй йәм иу нал фәләууыд.

– Ныронг-иу де стәгниз радавтай, ныр та – дә хъәләс!

Гәдули йә хурхыуадындзтәм сәвнәлдта, фәйнәрдыгәй сыл бахастытә кодта йә даргъ әнгуылдзтәй – ие ‘нгуылдзтә әрдәгәй әddәмә бур-бурид адартой тамакойы фәздәгәй, – стәй йә армәй йә дзых бааууон кодта әмә иуварс ахуыфыд.

– Арәппи, Гәмсийы тыххәй ләг куыд нае зәгъид, фәлә мә хъәләсү хыр-хыр цәуы ‘мә.

Уәд әм Мәргъуыдз ие ‘рғом куы фездахид, зианджынтән се ‘рвад.

– Гәррәтт бирәгътыл дә нае хъәр кәнын кәнәм! Сыхбастәхъәубәсты номәй дыууә ныхасы зәгъдзынә, уымәй ницы ‘рҼаудзән дә хъәләсү.

Уәddәр ма йә сәр атил-атил кодта фәйнәрдәм Гәдули, нае, ома нае, мә бон нае бауылдзән, фәлә мә ныууадзут, ома. Әмә йыл уәд уый дәр куы схъәр кәнид, Мәргъуыдз:

– Уәдә нын әгомыгәй әрвитын кәнис нае зианы!

Уыцы хъәр әй басаста.

Нәннә, хъәр дәр хъәуы иуәй-иу ран.

Әмә әвзәр нае раныхас кодта. Уәлдайдәр колхозы сәрдарән кәм раарфә кодта, Ахләуән, йә раныхас уыцы ран бинтон фәцыд адәмы зәрдәмә:

— Аевзәр заман ныл скодта, мәнә хъынцъымгәнәг мәрдзәзыгой адәм. Сыбыркъух стәм, нал иуырдәм әххәссәм, нал — иннәрдәм. Фәлә нын Хуыщау уыңы амонд радта әмә нә колхозы сәрдар, нә зын дәр чи ‘мбары әмә нә хъыг дәр, ахәм уарzon ләг разынди. Куыддәр нә исчи фәңуды, афтәй ие ‘нцой әрбаләүү. Абон Дзолборттаты стыр мыггаг цудгә нә — кәлгә фәкодта: мә фыд-зәрдәйи мыггагәй ма Гәмсий хуызән ләгтә Гәмсий карәнәй цәүой се ‘нусон дунемә. Аәмә фыщаджы-фыщагдәр мыггагмә, хәдзармә ие ‘ххуысы къух чи бадардта, уый уыди нә колхозы сәрдар, нәхи Ахләу! Уый хуызән хуыскъ хъуг рафыста колхозәй, уыңы стыр пеци дзаг урс дзул сഫىقىن кодта. Аәмә хәрнәджы фынгән йә рахәцән фыдызгъәл әмә дзул сты, мә хәдзәрттә! Гъемә дын, Ахләу, не ‘ппәты чи сфаелдиста, уыңы кадджын әмә радджын Хуыщау уыңы ахъаз бакәнәд әмә дын цы кәстәртә ис, уыдан урсбоцъо әмә урсдадалимә куыд фәңәрой!

Уыңы зәрдиаг ныхәстә афтә бахъардтой адәммә, афтә сә базмәлын кодтой әмә сә бирәтәй байрох, зианы уәлхъус кәй ләууынц, уый, гыщыл ма бахъәуя, сә къухтә ма фәхәссой әмә ма нымдзәгъед кәной.

Йәхәдәг дәр разы уыди йә раныхасәй Гәдули — куыддәр дзырд фәци әмә йә къухтә авәрдта Гәмсийыл, афтә иуварс аләууыд әмә тамако сдымдта, иуцалдәр ахъаззаг уләфты дзы ныккодта фәд-фәдыл.

Куыннә-иу әм ныххатыдаиккөй уый фәстә иннә зианджынта дәр! Аәмә-иу әм ныххатыдысты. Фәлә-иу цалынмә иуцалдәр хатты не ‘рбаләууыдисты йә уәлхъус, уәдмә никуы сразы. Ноджы ма иу хъуыддагмә йә цәст дардта Гәдули: чи йәм хатыд, уыданәй хъуамә исчи бынтон әввахс уыдаид зианджын хәдзарән.

Аәмә-иу дзәбәх ахәцыд йә ныхасыл — хъәуы нә, фәлә-иу республикәйи арәнтәй дәр ахызт, суанг-иу далә Мәскуымә дәр ахәццә. Дәлә Дзәбәхләг куы амарди Мистъалаты Дзәбәхләг, уәд бынтон акалдта йә mast нә Мәскуыйи хицауадыл:

— Бәстә фесәфто! Къаини фидар уыд нә паддзахад әмә ийн йә бындур ныzzилин кодтой. Кәм цы цәстфәлдахәг әмә къазнахор и, уыдонмә әрхауди хицауад әмә хынджыләг скъәрынц адәмәй. Ләг нал и нә хицауады, мә хәдзәрттә!

Уйийеддәмә ма уым ләг куы уаид, уәд уыңы бур гәды чи у, уый бәрны бакән дә паддахады мулк! Хуызәй та кәд нәу Гитлеры хуызән – цы йә беңчы афаст, цы йә хъила фынды, цы йә мәстәг билтә! Хуыцаудыстән, наә мә сомы кәнын кәнүт, фәлә ма ууыл Гитлеры рихитә асадз, уәд дзы зәхмә мур не ‘руадзид, ивдзәгтә кәниккәй кәрәдзийә. Иннаә ахәм уыңы хәсгә хъыбы! Арсены фыст куы у Коцойты. Уым сауджын Гигойә цы куадзайнаң хъыбыл асайдта, уый мын кәд не ‘рбаләууын кәны мә зәрдыл, уәд мыл мә куадзән мауал әрпәуәд. Хъуамә йә гогора сәр радав-бадав сиса, цыма йын ыл хъәддаг дыдынты ёвзән әртимбыл и, уый хуызән. Реформатә, дам, уын аразәм, әмә наә сыдәй мәлйимә әртардтой. Цыма сын реформатыл куыдтам! Иу та дзы әнтыды гарз и! Стыр къәләтджыны нытъябәза, афтәмәй йә ныхәстәй иуән йә фәстаг әрдәг аныхтуры, иннәмән – йә раззаг әрдәг әмә, кәд исты зәгъынмә фәхъавы, уәддәр ын дзы ницуал сбәрәг вәййы. Әмә се ‘ппәт дәр, уәле чи бады, уый ахкосәй сты уым, уыңы кәлдымы ахкосәй. Уый фыдбылызтә нын сты адон иууылдәр, мәнә зианмә әрпәуәг, хъынцъымгәнәг адәм! Кәлдым у әмә пыс-пыс кәны Кремлы сыгъдәг бынәтты, судзгә куыд скәна!

Әмә йын тынг разыйә бazzадысты адәм йә раныхасәй. Сә иуәй-иутән ма сә сусу-бусу дәр райхъуист.

– Әмә сын цы мәнг зәгъы! Уәдә ныр хицау дә, әнәхицау дә фәүәм, уый тыххәй хъуамә дәхи гуыбыны аирвәза паддахады фәллой иууыл! Әмә иннәтыл дәр гуыбынтае и!

– Хорз сын фәци, кәд сын бәсты әмбәлы, уәд.

Пинаты Мосе чи у, дәлә әрвдзәф акъайый цур чи цәры, уый та афтә дзырдта йә сыхаг Мамытджерийы хъусы:

– Ныр а бур гәды кәмәй зәгъы, уый гыццылтә әмбарын. Хәсгә хъыбыл кәй хоны, уый дәр хатын. Фәлә цымә әнтыды гарз кәмәй зәгъы, уый та сә кәңзы уа? Ды дәр ын ницы зоныс – чи сә уа уыңы әнтыды гарз? Афтә дә уымән фәрсын, әмә иууылдәр тәндҗын сты – хәрынц әмә!

Мамытджери, цыма йын исчи, йә къәхтыйбынмә чи әххәэссы, ахәм кәрц баләвар кодта, уыйай йә сәр әхсызгон анкъус-анкъус кодта уәле бынмә. Мосейы ныхасмә дәр не ‘рләууыд йә сәр әнкъусынәй, афтәмәй загъыта:

– Уый сә зоны – әнтыды гарз сә чи у, уый дәр зоны әмә сә,

кәлдым чи у, уый дәр. Фәлә мәм дис кәссы, стыр дис – кәм базыдта дзурын а Гәдули? Искуы ахәм дзырдарәхст ләг федтай, дә дзәбәх фың Зурабикъайыстән?

Әмәе уәд афоныл йә къухы нае бафтың Гәдулийән Ахләүәй раппәлын. Уымән әмәе әгәр адард әмәе цәхгәр фәзинымә нал фәцарәхст, мәнә иуәй-иу әвәлтәрд шофыр йә машинә фәзильнимә куыд нал фәцарәхсы, афтә. Фәндәгә та йә тың кодта, йәхі ма әрбаивәзта. Әрбаивәзта, фәлә нал әрбаххәст дзәбәх, нал сахадыдта йә ныхас. Әмәе ма, әниу, ахадгә дәр куыд скодтаид! Далә Мәскүымә ахәццә у, уым куыдзы къахәй ныннәм хицауады, стәй цәхгәр ныzzил әмәе колхозы сәрдарәй әппәлыныл ныңцәв дәхі!

Уәddәр ма йын скәндтыйтә кодта йә хорзы кой:

– Ныр у, әмәе нае стыр Хуыщау уыңы тәразы бафтауәд әмәе иу нае зыны сахат кәрәдзимә әнгом куыд әрбаләууәм. Мәнәе нае колхозы сәрдар Ахләу әгас хъәуыл йә арм дары, хорз хәдзардзин ләг йә бинонтыл куыд дара йә арм, афтә, әмәе нын йә ныфс Хуыщау макуы байсәд! Не знәгты фәндиаг куыд никуы фәүәм, уыңы амонд нае уәд!

Фәстаг хъуыдыйад дзы бәргәе нал хъуыди. Мәнәе, знәгты фәндиаджы тыххәй кәй загъта, уый, фәлә, әвзаг дәр куы бацырын вәййы, уәд ма ләджы фәфәрсы?

Әмәе нае цыди йә зәрдәмәе йә раныхасы къуди. Нә рауди Ахләуы аккаг. Дзәбәх ныхас зәгъдзына, раппәлдзына, уымәй де ‘рдәг нә ахаудзән, уымән та әхсyzгон уыдзән. Дзәбәх ныхас хъыг кәмән хъумә уа! Уый йә зәрдәмәе айста Гәдули әмәе уартә Джетәгъәзыл трактор куы афәлдәхт, къуыппысыхаг Сапандранатты Джетәгъәзыл, уәд бирәе хатын нал бауагътә йәхимә. Кәрты хицау Дзебекка йәм куыддәр йәхі бақъул кодта, зианджынты, дам, афтә фәнды, ды куы зәгъис сыхбәсты-хъәубәсты номәй, уәд ма скъәрцә кәна:

– Зәгъдзына, цәуылна зәгъдзынән. Йә мәгуыр бинонтән сә туг сә цәстәй мизы, әмәе мах нәхиуыл фәйнәрдәм куы ахәцәм, уәд нын уый әгъдау уыдзәни?

Дзебекка ма йәм кәссынтыл дәр фәци: «Уәдә иннә хәттыты кәд әмәе кәд сразы вәййы, ныр ма йәм исчи акәсәд! Йә цәрәнбон бирәе уәд, хъуыды кодта Дзебекка, әвәццәгән мә фефсәрмы. Уый хорз у, уый әвзәр нәу, әгайтма ләджы исчи нымайы».

Әмәе ныр дард нал авнәлдта – куы та адзәгъәл уа әмә та фәстәмә разилын йә къухы куы нал бафта, уымәй тарст. Әмә афоныл райдыдта Ахләуы кой:

– Уый фәрнджын хәдзары райгуырд, уый фәрнджын мад әмә фыд схъомыл кодтой. Үәхәдәг мәнәй хүыздәр зыдтат Дзарастемир әмә Елбачионы. Сәхицәй кәрдзындәттондәр әгас хъәуы нә, фәлә әгас районы дәр нә уыди, мә зәрдә цы зәгъы, уымәй. Әмә сә фарн семә нә ахастой мәрдтәм Дзарастемир әмә Елбачион, фәлә йә ныууагътой сә кәстәртән. Уыцы фарнәй хайджын у, гъе, Ахләу дәр. Уымән әрбаләууы нә алы тыхсты нә уәлхъус, уымән фәхъынцым кәнен нә алы хъынцымы нә фарсма. Әмә алкәй сәрдартә афтә кәнинц? Әппындәр нә кәнинц афтә, кәд мә фәрсүт, уәд. Ахәм сәрдартә ис әмә йә тәфтыл дәр нә ацәуы зианән, мән, дам, не 'вәдэлы, мән, дам, хъуыддәгтә и, цымы иннә адәм сә фырәвдәлонәй әрәмбырд вәййынц! Әмә мах дәуәй куыд бузныг стәм, о Ахләу, афтә бузныг дә уәд, дуне чи сфәлдыста, уыцы кадджын әмә раджын Хуыцау!

Мәрдзыгой адәм хъуыдтыл фесты – цәмән афтә әппәлүн байдыдта Гәдули колхозы сәрдарәй? Уәдә Джетәгъәз йә гыццыләй фәстәмә нә рахызт уыцы тракторәй, йә мәләт дәр ма уымәй куы ссардта, уәд цас диссаг у, әмә йын йә хәрнәгән колхоз иу стур ратдзән әмә йын иу пецы дзаг дзул сфицдзән! Әнәуи арфә ракәнин әмбәлы сәрдарән, куыд нә йын әмбәлы, фәлә йын йә хәдзарвәндаджы тәккә рәбынмә кәдәм әвналыс! Кәд дзы исты куист әркурын и йә зәрды? Әмә йын уартә комәй кургә куист куы! Уым хуыйджыты хъарм тыргъы схуысс әмә фынаәй кән, әмә та йын мәйи кәрон йә мәйи улупа йә къухмә банымайынц. Уәдә йе 'фсымәрән исты агура, Бердыхъойән, әмә ма йә цы хъәуы – уый хуизән куырой йын ис! Райсом афтид уәрдон нытулы йә разәй әмә йыл изәры бур голлаг ссад стеу-теу кәнен йә хәдзармә. Мәнә, дам, згъәләнтә-йедтә расәрфтон мә хъыбылтән.

Дзабәх згъәләнтә сты!

Әмә-иу гуырысхой бахауд әгас хъәубәстә.

Джетәгъәзы мардәй цалдәр боны рацыди нымадәй, әмә уалә уәләсихаг Химанты Абырәг куы 'rbamælid. Әхснырсәг ыл бахәцыд йә сыхаг Пирузәй әмә әхснырсәджы хүизән әхснырсәг куы уыдаид, уәд бәргә! Куы-иу әрәхснырста,

үәд-иу уартә қуыройы сыймә хъуист йе ‘хснырсын. Йәхәдәгә фервәзти Пируз, фәлә Абырағ амарди. Амарди, уәд мард йе ‘гъдәуттә домы. Әмә та дын сыхәттә иуцалдәрәй күй ‘рләү-үиккүй Гәдулийы уәлхъус.

– Үә Гәдули, дәрын бахәрәм! Нәзиан нын сфидауын кәңис алы әмә алы хатт, әмә афтә әнхъәл ма у, мах ницы ‘мбарәм. Әмбарәм дын де стыр фыдәбон. Әмә та иу дыууә ныхасы зәгъ хъәубәсты номәй мәрддзыгой адәмән. Уызы хорзы бацу зианджынтән. Махәй дәр уыйас фефсәрмь у.

Гәдули нәдәр «о» загъта, нәдәр «нә». Ләууыд әмә ләгтә джитәнтә байдытой – не сразы уыдзән. Әфсон агуры – ууыл хъуиды кәны. Әмә ма сын чи сразы уыдзән, ай күй ныууәцани кәна, уәд? Нәннә, алкәмә дәр хардзау кәсис, ома фыщаг бәхджынтыл әрзилыңц, стәй та сә тъәпп фистәджытыл фәңәуы. Бустәты хай бакәныңц, чи сәм бахаты, уыданы. Әмә старстысты ләгтә, тынг старстысты. Фәлә Хуыңау ныддәлә-уәлә кодта әмә сразы Гәдули. Фыщаг йә тамако ссыгъта, дзәбәх дзы суләфыд, стәй загъта:

– Зәгъдзынән, цәуылнә зәгъдзынән. Дзуары хуызән ләг уыди Абырағ. Әмә йә уынджы къәйыл кәм ныууаддзыстәм, әмә раныхасгәнәг агурынмә кәм фәңәудзыстәм фәйнәрдәм!

Әмә дзәбәх раныхас кодта ацы хатт дәр, тынг дзәбәх. Раппәльиди Абырағгәй, хәстү күйд хъәбатырәй хәңциди, уый тыххәй радзырдта. Стәй күй ‘рцыд, уәд ай күйд әрцахстой, уацары кәй бахауд, уый тыххәй әмә йә Сыбырмә күйд ахастой. Уым цы хъизәмәрттә федта, уыдан дәр сын, раст цыма йемә уыд, афтә ләмбынәг фәннымадта. Әмә йә иу дыууә-әртә хатты ныллаууын бахууыд йә ныхасәй – сәхи-иу нал баурәдтой мәрддзыгой адәм. Кәмән-иу сә йә бөгъ фәңциди, чи-иу йә кәуын тыхурәд ныккодта, әмә-иу ын хуыфынмә асайдта, әмә афтәмәй ныхасгәнән и?! Абырајджы хабәртты фәстә дуг әмә рәстәдҗы кой ракодта әмә та колхозы хъуыд-дәгтәм рахызт.

– Ныр у әмәе, дам, мәстү дзураг у, стонг – хәраг, мәнә хъын-цымгәнәг адәм. Әмә күйнәнә уа ләг мәстү, кәд әмә нә колхоз чи у, нә колхоз, уый сәфты къахыл ныллаууыди, уәд! Нә сәрдар, цыдәридәр нә хъәуы цәстфәлдахәг әмә хахуыр ләгәй зыдта, иууылдәр сә йә алыварс әрәмбырд кодта, әмә ийн уынаф-фәгәндҗытә систы. Уыйадыл, йә гыщыләй фәстәмә зәрдиаг

фәллой чи фәкодта колхозы, уыданән дзы бынат нал и. Раст әмә цәсгомджын ләг чи у, уый ист цәуы йә күистәй. Әмә уыданы бынәтты йәхиуәтты тъиссы нә сәрдар, бәззы дзы-нә дзы бәззы, зоны дзы кусын-нә дзы зоны, уыдаттәм айбәрц дәр каст нә цәуы, ай, – Гәдули йә хистәр әңгүйләзү ных йә фәсдәндаг фәецвта әмә йә ахъаззаджы къәрцц ракодта әddәmә. – Фәхъал и Дзарастемыры фырт, әндәр дзы иу дәр най әмә иннә дәр, мәнә хъынцъымгәнәг адәм. Әмә тәрсын, стыр тарст кәннын, нә колхозы фәллой бәрдҗыты хъуыры куы аирвәза, иннәтә та ихы сәрлы куы аzzайой – мәнә мә хуызәттә, мәнә сымах хуызәттә. Цәрәнбонты халгай цы колхоз әрәмбырд кодтам, нә къухты фыдтә кәуыл фәхордтам, уыцы колхозәй афтидәй куы аzzайәм, уымәй тәрсын, гъе!

Мәрдзигой адәм зәхмә ныккастысты: әрәджы дәр ма әппәлгә куы кодта Ахләүәй, уәд фәрәтвәлдәхт фәци ацы ләг! Ахләу кәимә ләууыд, колхозы сәрдар, уыдан-иу әм фәрсәджы каст бакодтой, уый дәр-иу сәм бакаст, – афтә ницизонәджы каст, ие ‘рмттә-иу уәлгоммә сфәлдәхта, йә уәхсчытыл-иу уәлиау схәңцид, тынг уәлиау.

– Ныр, дам, мардаудәг әмә зәдаудәгәй уәлдай най, әмә уыл хәрзаудән фәкәнәд Абырағ, кәдәм ай әрвิตәм, уыцы сыйғдағ ранәй, – Абырағыл йә къухтә авәрдта әмә иуварс аләууыд Гәдули.

Гәдулимә чи баҳатыд, уыцы ләгтә иуварс ләууыдысты. Сә иу, цыбыркъах гуыбынджын ләг, йә кәрцы тәрттыл әрбахастытә кодта әмә ие ‘мбалмә – иу даргъкъубал тәнтъихәг ләгмә – баздәхт.

– Цы рауади ацы ләгмә, нә сәрдары хорзы койә фылдәр-иу куы нә уыд иннә зианты?

– Әз уый нај зәгъын! – цыма йын ие ‘фәлгот уынгәг уыд, уыйау йә даргъ къубал хәрдмә сивәзтытә кодта уый. – Ибон ма дзы, мәгуыр, Джетәгъәзы зианы дәр цы әппәлдәттә фәкодта.

– Гъомә йыл ныр цы биндз фәхәңцид!

– Ницы йын зонын, стыр Хуыцауыстән. Кәд әм ие ‘фсымәры тыххәй баҳаста масть, Бердыхъойы тыххәй.

– Әмә цы кодта Бердыхъо?

– Кәнгә та цы хъуамә кодтаид, фәлә дәлә куыройы хица-уәй нә күиста, мәнә ләхургә чи кәнны, уыцы куыройы хица-уәй?!

- Күиста ‘мæ цы’?
  - Цы, куы зæгъай, уæд ма дзуллагыссæн куырой дæр нæ балхæдта нæ сærдар?!
  - Хорз куырой балхæдта, стыр хорз куырой! – лæджы ныхас фескъуыдта цыбыркъах. – Фервæзын нæ кодта нæ мæнæуы муртæ ралас-баласæй. Уас æй Хуыщау саразæд!
  - Ныр мæнмæ хъус, – ныхас фæстæмæ айста даргъкъубал. – Уæд а Ахлæу бамидæг и æмæ дыууæ куыройæн иу хицау баурæдта. Уæдæ сæ фæйнæ-фæйнæ хицауы цæмæн хъуыди, исты æрм-гуырæйттæ нæ уыдысты æмæ сæ къухæй зилин нæ хъуыд! Ток сæм раскъæр æмæ зыррæттæ кæнной. Иу агъуысты бын куы сты.
  - Эмæ сын кæй баурæдта хицауæй?
  - Сахъманы.
  - Сахъман къухджын лæг у, стыр къухджын лæг у Сахъман. Гæр, æмæ уый тыххæй куыиты хæринаг кæдæм кæнис лæджы ай æппæт адæмы æхсæн! – йæ къухтæ кæрæдзиуыл æрцæйцавта цыбыркъах, фæлæ йæхиуыл фæхæцыд æмæ йæ къухтæ йæ дзып-пты ныттъыста фæстæмæ. – Куырой йеддæмæ ма исты у!
- Даргъ къубал кæмæн уыд, уый йæм иу дзагъул фæкодта.
- Эмæ куырой цы хонис ды? Уартæ ма йын йæ хуыты дзугтæм бакæс, кæддæра афтæ нæ зæгъис: афтæ цард дæ сæры, уыдон иу хæдзары цы сты. Уыцы гæррity хуызæттæ дуарæй куы ракæлынц, уæд азмæлæнтæ нал вæййы уынджы. Эмæ сæ цæмæй хаста дæумæ гæсгæ? Гъей, лæппу, куыроймæ ды хырттым-бырттымы цæстæй ма кæс!
  - Кæрцджын чи уыди, уый æвæццæгæн, хырттым-бырттым куыд æмбарын хъуыд, уый дзæбæх нæ бамбæрста, иу каст зæхмæ æркодта, иннæ каст лæгмæ бакодта, фæлæ йæ рафæрс-бафæрсыл не схæцыд: ахæм ран нæ лæууыдысты. Эмæ уæд загъта:
  - Гъомæ ныр йе ‘фсымæрмæ куырой нал æрхауд, уый тыххæй ахæм ныхас ракæнын хъуыд кæйдæр зианы уæлхъус! Пуй, мæ куыдз дын дæ кæрдзын бахæрæд, кæд ды лæг нæ дæ! Уæдæ мæн тыххæй цы фæнды кæнæд Ахлæу, фæлæ нæ алкæмæ куырой кæцæй æрхаудзæн æмæ нæ куырой кæмæ не ‘рхаяу, уый хъуамæ ахæм ныхæстæ кæна, уымæй дæр искæй зианы уæлхъус?! Ныр-иу дзы æппæлгæ куы кодта, уæд-иу дзы, æвæццæгæн, уымæн æппæльид – уадза куыройы Бердыхъойы, ма йæ дзы сиса! Ныр уымæ бацу, Гæдулимæ, æмæ йын афтæ зæгъ: ацу, зæрдæхут фæу, уæд ын нæ хъæуы?!

– Хъяугæ та йын куыннæ кæны, куыннæ! Фæлæ йæм исты сдзур æмæ иннæ хатт ïæ къæхтæ ныццæвдзæн æмæ нал раныхас кæндзæн. Уымæй тæрсы лæг, гье! Цъус сты адон, цъус, хæрз цъус сты, зианы уæлхъус раныхас кæнyn чи фæразы, уйдон. Дæхæдæг ахъуыды кæн: дæ зианы уæлхъус иу мыхъ-мыхъгæнæджы кæм бафтаудзынæ ныхас кæнynыл. Æмæ сысырхтой, схъал сты. Цы сæ фæнды, уйй дзургæ дæр кæнynц, цы сæ фæнды, уий кæнгæ дæр кæнynц. Уæдæ!

Кæрцджын та йæ къухтæ сцæйласта йæ дзыппытæй, æвæц-цæгæн та йе 'рмттæ аækкүурынмæ хъавыд, фæлæ та афоныл фæхæцыд йæхиуыл – дзыппыты ныууагъта къухтæ. Æрмæст ма æвæрæз лæджы хъæллæсæй бакодта:

– Мæнæ Хуыцауы диссæгтæ, мæнæ!

ДЗАТТЕЙИ ДУРТЫ ЦÆНД

*Хъайтыхъты Азæмæты ном
арын ацы радзырдæй*

Дзатте фыццæгæм уæладзыджы цард æмæ сfæнд кодта йæ хæринаггæнæны бын уæрм скъахын. Уæдæ хæдзары куынæ уæлдай къуым уа, куынæ мæнгагъуыст уа лæгæн, уæд кæм дæ хуыскъяг дзаума æрæвæрдзынæ, кæм дæ хæринаджы муртæ æræфснайдзынæ!

Æмæ кæд быnton горæт нæ уыди, Дзатте кæм царди, уий – шахтерты горæтгонд уыди, – уæддæр дзы цæй уæлдай къуым уыд! Уæдæ мæнгагъуыстæн та йæ ном дæр фeroх и уымы цæрджытæй – хæдзæрттæн дзы куы нæ уыди нывыл бынæттæ æмæ сæ кæрæдзимæ тигъ-мигъы куы лæууыдысты хæдзæрттæ.

Кусгæ шахты кодта Дзатте. Шахтæн йæ цар куыд нæ аerkæла, уий тыххæй быццæутæ чи æвæрдта цармæ, уыдонимæ. Стæй ма, сæ горæтгонды цы адæмон театр уыди, уым дæр хъазыд. Худæдæджы рольтæ йын дзы лæвæрдтой, æмæ-иу адæм сæ гуыбынтыл хæцынмæ æрçыдысты фырхудæгæй. Æнæуи дæр хъæлдзæг лæппу уыди, æнæзивæг лæппу, æмæ йæ бирæ уарзтой йæ алыварс цæрджытæ.

Уæрм къахын цы бон райдыдта, уыцы бон йæ уæлхъус æрба-лæууыдысты ие 'мбæлттæ иуцалдæрæй. Исдугмæ хорз цыди

сæ хъуыддаг – уыцы змисхæццæ мæр уыди, æмæ йæ стыр къуырф белтæй фæйлыдтой лæппутæ уæлæмæ. Фæлæ куыддæр уæраджы фæтасæнтæм ныкъкъахтой уæрм, афтæ бely дзыгъ-ал-мыгъул ма ссæуа дуртыл! Ёрысгæрстой йæ æмæ, мæнæ, хæндыг цыхтæй куыд байдзаг кæнай, афтæ дзы иу дур иннæйи уæлæ æвæрд куы разынид. Кæд дзы уый размæ дæр уæрм уыди кæддæр, хæдзар дзы куы нæма уыдис, уæд, æмæ йæ стæй дурæй байдзагчынди, уыйиеддæмæ уанцион дур нæу!

Урс-урсид тымбыл дуртæ, раст уырыссаг насы хуызæттæ, игæрхуыз тъæпæн дуртæ, дзыгъуыр сус дуртæ – æмæ дзы цыннæхуызон дур разынди! Лæггуылфгонд хæссæнмæ сæ æвгæдтой лæппутæ æмæ сæ æддæмæ хастой. Уым сæ хиды могоры хуызæн тымбыл цæнд ныщамадтой. Изæры сын йæ бинойнаг Дзаттейæн Фырдауыз фынг æрæвæрдта. Се ‘нæзонгæ нæ уыди Фырдауыз дæр. Уый та фабричы куиста. Ёрзæтиссæн фабричы, æмæ ноджы кафджытæм цыди. Симды æппæты разæй симдта – бæрzonд, гуырвидауц, æмæ-иу ын адæм сæ цæст æрæвæрдтой йæ тасгæ-уасгæ симдил.

Абадтысты лæппутæ, ахордтой, ахудтысты æмæ апырх сты. Цæнд бæззади. Ёмæ æнхъæлмæ кasti Дзатте – мæнæ йæ зонгæ шофыртæй исчи фæзындиндæн, хæдæвдæлонгæнджытыл чи кусы, уыдонæй. Сыхы лæппутæм фæдзурдзæн, дуртæ бавгæндзысты, стæй дæлæ доныбыл искуы фæхъил кæндæн шофыр йæ гуыффæ, æмæ – фæци. Фæлæ ничи зынди зонгæ шофыртæй, æмæ лæууыди цæнд.

Иу изæр куистæй куы ‘рçыди æмæ культураëйи хæдзармæ куы рааст, уæд та фездæхти цæндмæ, – куыд нæ йын æнтысы йæ аласын! Уый æппæт зонгæ шофыртæ, æмæ сæ иу куыд не ‘рбауайы ауылты: йæхæдæг сæ куы нæ зæгъя исказмæн, уæд афтæмæй – ницы. Тækкæ а изæр – уым сæ мачи уа, культураëйи хæдзары, уый гæнæн нæй.

Афтæтæ хъуыды кодта æмæ Таучелон йæ фарсмæ куыд ба-лæууыд, уый нæ бафиппайдта, – дæлæ сæм йæ даргъ чыылдым чи сиздæхта, уыцы хæдзары чи цæры, уыцы Таучелон. Йæ си-ахс сæм мидæгмоймæ куы бацыд. Йæ чызг та, шахтмæ чи араст вæййы, уыдонæн цырæгътæ уарæгъй куы кусы.

– Де ‘зæр хорз уа, мæ дзæбæх сыхаг! – уæздан-уæздан ба-дзырдта Дзаттемæ Таучелон.

– Кæй изæр у, уый хорзæх дæ уа, Таучелон! – бацин кодта

усыл Дзатте. – А фәстаг бонты дыл мә цәст куы нә ‘рхәцыд. Рынчынай да Хуыщау бахизәд.

– Рынчын бәргә нә уыдтән. Далә Змейкәмә ныууадтән. Уым мә хойы ләппү аентылласәныл кусы әмә мын, зәгъын, кәд иу машинае аентыдән исты амал скәнид.

– Әнтыд, зәгъыс? – Дзаттейән йә дыууә ‘рфыгәй фыццаг иу фәкъәдз и, стәй – иннае.

– Әнтыд, зәгъын, уәдә кас зәгъын?! – хъыг фәкаст Таучелонмә, Дзаттейән йе ‘рфгуытә кәй фәкъәдз сты, уый.

– Әмә дә цәмән бахъуыд аңтыд? Хъуг ма балхәнай?

– Ныуудаз мә мәгүүрыл, уый дын хъуг әмә къамбең!

– Уәдә? – йә дис нә къаддәр кодта Дзаттейән.

– Ауәй йә кәнин. Фос чи дары, уымән аңтыд хәзна у. Әмә дзы ләг дыууә капеччи әрәвәрид йә къуымы. Кәннәуәд махән нә хәдзары дымгә зилы. Нә бинонтә сә мызды капеччытә нәма райсынц әмә афтидгүккәй аzzайынц – сә хәстыл сә байуарынц.

– Әмә?

– Цы – әмә? – йә къухтәй йә чылдыммә айста Таучелон, фәлә цыма кәрәдзийи не ссардтой къухтә, уйайу йә фәрсты әрбахъеллау кодтой размә.

– Әрбаласдән дын аңтыд?

– Әвзәр фестәд! Кәм разы кодта! Әмә, зәгъы, уырдәм кәд схәцца уыдзән уыцы уәззая машинә. Әмә, зәгъы, стәй колхозы хъуццитә ме ‘рцыдмә цы хәрдзысты! Цыма сын мә цәф у колхозы хъуццитән! – Таучелон гыццыл әнцад аләууыд, стәй йә къух әртхъирәнгәнәджы тылд ныккодта комырдәм. – Уәдә ма мын ма ‘рбаласәд, кәддәра йә судзгә әлгъыстәй нә бахәрин! – Стәй йә цәстытә цәндмә фәçарәзта Дзаттейы фәрсты.

– Ай дын циу, ацы цәнә? Кәцәй ракалттай уый әппәт дур?

Дзатте дәр бакости цәндмә – цәнд уыцы дзәбәх тымбыл амадәй ләууыд, әмә Дзаттейы сәры смидағ ис иу әнахуыр хъуыды: цәй әмә асайа Таучелоны! Уәдә кәдәм ныххәццә далә Змейкәмә? Цәй аңтыд ласын кәнене йә хойы ләппүйән уырдыгәй ардәм! Әмә загъта уыцы сабыр хъәләсүуагәй:

– Әрәмбырд сә кодтон.

– Цәмән дә бахъуыдсты? – дыууә цыбыр къаҳдзәфы бакодта Дзаттейырдәм Таучелон.

– Ауәй сә кәнон.

– Дуртә – уәй?! – Таучелон йә дыууә әнгүүлдзәй

гәрзтәлхъивәны хуызән ацараЇта әмә сә йә фындызы цүупп ацахста.

- Уәй, уәй. Уәртә К.А.Х. әлхәндәзән дуртә ‘мә...
- К.А.Х. та циу? – ныр та иу стыр къаҳдзәф бакодта Дзат-темә Таучелон.
- Уәртә капиталон арәстады хайад цыбырәй афтә хоныңц
- К.А.Х. Айразмә мын сә хицау чи у, Индырби, уый йә уә фәфәдзәхста, дур, дам, нә әхсызгон хъәуы, әмә, дам нын, мәнәйуый, иу-дыууә машинәйы самал кән. Дзәбәх, дам, дын бафиидзыстәм.

Таучелон ныр та цәндырдәм бакодта иу стыр къаҳдзәф.

- Гәр, әмә а бәстә дурәй сәфт куы у, уәд әлхәнгә цәмән кәнүңц дур? Кәдәм фәнди баскъәр машинә әмә сәвгән, цы хуызән дә хъәуы, ахәм дур.

– Нә, Таучелон, алыран ахәм дур на сәвгәндзынә. Бакәс-ма сәм – дуртә на фәлә – титычы фәрдгуытә! Уыдан цы къулы самайай, уый цәхәртә ма скала!

Таучелон әнкъардәй кости цәндмә:

- Әмә ма уәд цы боны хорзмә кәсис, цәуылнә сә уәй кәнүс?
- Цәуылнә куы зәгъай, уәд сәм әхца нәма и. Мән та әхца хъәуы, әрмәдҗы әхца. Уәдә сын ныр уый хуызән дуртә сә фыщаг скән, стәй сын «әри», «әри» кән!

Таучелон йә сәр хәләтгәнәджы әнкъуист кәнүн байдыда-та. Дзатте та-иу әм йә цәсты кәронәй бакаст.

- Иу ахәм ма куы бамбырд кәнин, уәд уал мын иу дзәбәх машинә уаиккой әмә мын исты райсиккой.

Таучелон ма гыццыл аләууыд, стәй цәнды алыварс әрзылд, цыма йын йәхи фәлдыста, уый хуызән, әмә йә ‘ненкъуыса цыдәй сәхимә фәцәуыныл.

Дзатте йә фәстә каст, баҳудт-иу әмә та-иу фәурәдта йә худын.

Нәй, не ‘фтыди машинә йә къухы. Күистәй-иу куы ‘рбацыд, уәд-иу кәд күлтурәйи хәдзармә на тагъд кодта, уәд уын-дҗы аләууыд, хаттәй-хатт-иу әм абадын дәр әрцид, әмә-иу уәд, дәлә цәнды рәбын цы игәрхуыз дур и, ууыл әрбадт. Уыцы цыппәрдигъон ләгъз дур – хуыздәр ма цәуыл абадтаид ләг!

Афтәмәй та иу фәссихәртты йә зәрдә әрбадын куы әрца-турид Дзаттейән. Игәрхуыз дурмә сыдз-мыдзы бацыд әмә йәм

сындæтгай йæхи æруагъта. Ныггуыбыр ахъаззаг, фæлæ, мара зæгъай – кæд хæццæ кодта дурмæ. Æмæ уæд уыцы гуыбырæй йæ сагæхты фæстæмæ куы акæсиid. Акасти æмæ – дурæн йæ кой дæр нал, стæй йæ фарсмæ цы дуртæ уыд, уыдонæй дæр бирæтæн кæд нæ уыдысты сæ бынæттæ афтид. Æмæ афтæ йæ сагæхты фæстæмæ кæсгæйæ бazzади Дзатте.

Нал сбадти – æмæ ма, æниу, цæуыл сбадтаид, куыд ма сбадтаид! Сыстади æмæ дисгæнгæ касти цæндмæ. Цæнд цыма руайгæ бакодта, уымæй уæлдай, цы уыди, уымæн ие ‘рдæджыйас дæр нал уыди. Æмæ йæ къухтæ фæйнæрдæм фæхаста Дзатте – цы рауадаид ацы цæндмæ, цы фæуыдаиккoy уый æппæт дуртæ?

Лæууыд æмæ йæ цæстытæ рапхæсс-бахæсс кодта цæндыл, стæй æвиппайды йæ сærыл хæрдмæ схæцыд, фæйнæрдæм æй нын-къуиста æмæ хъæрæй ныххудти:

– Фæтылдтой сæ! Фæтылдтой сæ лæппутæ! Уартæ сæ былмæ фæхастой æмæ сæ уыцы къулы далæ доныбылмæ фæтылдтой. Гъомæ сæ хæсгæ дæр куыд фæкодтаиккoy – был уартæ кæм æмæ кæм и!

Æниу уый карæн лæппутæ, дур уырдыжы схъиудттытæгæнгæ куы фæцæйтæха, уымæ акæсыны тыххæй цынæ бакæндзысты! Фæлæ сæ уæд иу уынæг куыд нæ фæци, æмæ йын афтæ куыд нæ загъта – уæртæ дын дæ дуртæ фæтылдтой?! Фæлæуу, æмæ сæ кæд фæци уынæг, уæддæр æм фæдисы цæуæгай кæдæм цыдаид, дурты йеддæмæ ма исты сты! Йæ сызгъæринтæ йын нæ фæтылдтой, мыйаг.

Касти цæндмæ Дзатте, æмæ йæм иуафон ахæм хъуыды æрцыд: æххæст сæ куы фæхæссиккoy æмæ сæ куы фæтууликкoy. Машинæ агурынæй уæддæр фервæзиid.

Æмæ æцæг гыццыллæй-гыццылдæр кодта цæнд: хастой дзы алыбон дæр æмæ сæ тылдтой уартæ билæй. Æмæ уæле исгæ, бынæй ахадгæ куы нæ уыди цæнд!

Æмæ-иу рацыди Дзатте, цæнды цур-иу æрлæууыд æмæ-иу æм кæссынтæ систа – кæддæра цас фæкъаддæр, кæддæра кæдмæ фæуыдзæн хаст æмæ тылд уыцы лæппутæн. Æмæ дзы ныфс бацыд – цалынмæ скъоламæ цæуын райдайой, уæдмæ иу дур дæр нал ныуудзæсты цæндæй, æмæ уæд сæ нæуæт бæрз уисой рапхæсдзысты Фырдæуызимæ æмæ цæнды бынат хæрз марзт ныккæндзысты. Уадз æмæ сфидауа уынг.

Фæлæ диссæттæ цæуы ацы дунейй! Иубон куы уыди, уæд

бафиппайдта Дзатте – цәнд къаддәр нал кодта. Ныр дзы цалдәр боны иу дур дәр нал фәхъуыд, йә зәрдә йәм цы дзуры, уымәй. Әмә йыл стыр дис бафтыди – цәуылнәуал хәссынц уыцы ләппутә ацы дуртәй әмә сә цәуылнәуал тулынц уартә уыцы быләй?! Ныр ма адона номыл машинә күйд агур!

Рацыди ноджыдәр цалдәр боны әмә бынтон дис уәд бафтыди Дзаттейил: кәд нә байдыдта цәнд фәстәмә стыр кәнын! Әксәвәй бонмә та-иу фестырдәр, әмә та-иу йе ‘рмтә ның-цағъта Дзатте: күйд хъумә хәссой далә доны быләй фәстәмә дуртә уыцы ләппутә әмә сә күйд хъумә амайой цәндым?! Цәмән сә хъумә хәссой әмә сә цәмән хъумә амайой?! Стәй цыма доныбылы дуртә не сты, цыма йәхі цәндым дуртә сты! Әделә-иу бадгә кәуыл әркодта, уыцы игәрхуыз цыппәрдигъон дур дәр. Ныссабыр цәндым рәбүн, цыма та йыл кәд әрбаддәни Дзатте, уымә әңхъәлмә кәсү. Уәд ма йә аргә та күйд хъумә скодта-иккәй далә доны был уый әеппәт дурты ‘хсән!

Стыр Хуыщау, ды маңы кән ләгән!

Афтә куы сагъәстә кодта иу фәссихор, уәд кәсү әмә дәлә Таучелон суайы йә ‘ненәнкъуысгә цыдәй. Йә цәстәнгас цыдәр змәст уыди, стәй, цыма йә цәстәнгас змәст кәй уыди, уый бамбәхсынмә хъавыд, афтә фәзында Дзаттемә әмә та бадис кодта Дзатте – цы кәна а Таучелон та?

– Де зәр хорз уа, мә сыхәгты хуыздәр! – йәхі фәхъәлдзәг кодта Таучелон.

– Зәрдырай уай, Таучелон. Цәмәй дә афәрсынмә фәхъа-вын: әеппин дын әнтыд нәма әрбаласта уыцы ләппу?

– Әвзәр фестәд кәннәуәд! Мәнә мә февдәла, а чызг та йәм ныммидәг уыдзән. Фәндаггаг бира хъәуы, уымә дәр нал фәкәсдзынән. Дәхәдәг дзәбәх дә?

– Дзәбәхәй дә бафәрсәд Хуыщау, – Дзатте цәндмә бака-сти. – Мәнә ацы дурты цәнд... – йә зәрды уыди дурты ләппутә күйд фәхастой, уартә сә быләй уырдыгмә күйд фәтылдтой, ныр сә фәстәмә күйд хәссынц әмә сә цәндым күйд амайынц фәстәмә, уыдәттә радзурын Таучелонән, фәлә йәхіуыл фәхәңди – цәмән баҳъуысты уыдәттә Таучелоны! Фәлтау ын әндәр истытә адзура, гыццыл та йә сайгә дәр акәна истәмәй. Уәдә цәй әнтыд ласын кәнны уыцы ләппуйән! Уыр-дыгәй ардәм уанцон әнтыды ласт наeu! Әмә йә къух ариуыгъ-та цәндирдәм Дзатте.

— Цыдәр зәгъынмә хъавыцтә? — Таучелон та йә дыууә ёнгуылды гәрзтәлхъивәни әвәрд акодта кәрәдзимә, йә фындызы цъупмә сә фәцәйхаста, фәлә, цыма йә кофтәйи дыс искуы зәгәллыл фәхәцыд, уййай фәләууыд цонг әмә ёнгуылдзтә фындызы цъупмә нал бахәццә сты. — Ахца сәм нәма и?

— Ахца та сәм куыд нә и, ахца сәм ис ныр. Фәлә сә хицау чи у, сә хицау, аразджытән, Индырби, уййай схәцыд әмә денджызы билмә афардәг.

— Авзәр фестәд уййай дәр, уййай йын денджыз әмә фурд! Уәдә ныр уййай искуы йәхи найдзән, стәй фәстәмә здәхдзән, уәдмә ацу ‘мә уымә кәс! Намә Гала йә хәдивәг нау? Амә йә Индырбийи йас дур әркүүирдта, уййай цәуылнә исы дуртә?! Йәхи ницызонәг цы скодта! — цәуылдәр сәм мәсты уыди Таучелон Индырбимә дәр әмә Галамә дәр — уййай бамбәрста Дзатте, фәлә — цәуыл, уымән ницы зыдта.

— Галайә дә гал — агәвдәс.

— Уәдә ләг дуртә фембырд кодта, йә къухыфыцтә сыл фәхордта, райс ын сә ‘мә йын йә капеччытә ратт!

— Ма тыхс, Таучелон, мәнән сәудзән Индырби әмә сә ауәй кәндзынән. Уййас дәр мәм куы уайд дуртә уәййаг.

— Амә ма йә бирә хъәуы цымә? Индырбийә зәгъын. Кәд сәудзән?

— Афтә бәстон ай нае зонын, фәлә ныр хъуамә рәхджы зына.

Цалдәр боны фәстә та цәнды уәлхъус әрләууыд Дзатте әмә цавдурау ләугәйә бazzад — кәд цәнд нае байдыдта фәстәмә гыщылдәр кәнүн. Бирә фәләууыди, фәракәс-бакәс кодта цәндмә, стәй фыццаг йә хъәләссыздаг ныххудт, уййай фәстә йе ‘рмтә ныццагъта әмә йә хъәр фәцыд:

— Уә, дурты бын макуы фәүай, Таучелон, мә сәр мын куынә разиلىн кәнай! Гәр әмә уәд та дә лыстәг зәңг ныкъкъәрцүү кодта уыци уәззая дурты бын, уәд аллайаг нае кодтам аегас сыйбәстәй!

Уыци изәр әрзәтласджытәй чидәр фәурәедта йә машинә цәнды цур. Дзатте йәм рауад. Шофыр машинәйи гуыффә фәстәмә ахъил кодта әмә йәм Дзаттеимә дыууәйә бакалдтой дуртә — цы ма дзы аzzади әмә цас бакалинаг уыдышты! Стәй йә машинәйи гуыффә фәстәмә әруагъта шофыр йә бынатмә, әмә араст и машинә уәртә аразджыты къанторырдәм.

Дзатте йæ къухтæ ацæгъд-ацæгъд кодта кæрæдзиуыл, афтæ Таучелон йæ разы алæууыд.

— Аерциди Индырби? — йæхицæй йæ фарст фæраздæр и.
— Аерциди, — Дзатте йæ иу цæст æрçынð кодта, иннæмæй бакаст Таучелонмæ.

— У-у-у! — æз дæ мæрдты уазæг, йæ фæдыл ауай дæ шофырæн, зæгъ ын, æмæ мæнуæтты дæр бадава. Баззайдзысты мын.

— Амæ дуртæ ис дæумæ дæр? — цымы ницы зоны, уыйау афарста Дзатте.

— Цас дуртæ сты, уæртæ иу дыууæ хъæбысы, фæлæ кæд иу сækæры килæйы аргъ уæддæр райсиккoy.

Уæдмæ машинæ аразджыты къанторы фæрсты ныzzылди æмæ доныбылмæ цы тæссар ныщæуæн уыд, ууыл фæуырдыг кодта.

Таучелоннæн йæ билтæ фæзыхъхъыр сты æмæ зыхъхъырæйзыхъхъырдæр кодтой. Стæй йæ дæндæгтæ дæр фæхицæн сты кæрæдзийæ, афтæмæй каст машинæйы фæдыл. Машинæ схæң-ныххæңгæнгæ доны был хуыртыл æрзылди, йæ гуыффæ схъил кодта æмæ дуртæ уыцы æмгууыппæй атахтысты гуыффæйы лæгъз быныл æмæ зæххыл сæмбæлдысты. Сæ гыбар-гыбур дзæбæх сыхъуист Дзатте æмæ Таучелонмæ.

Таучелон йæ дыууæ æнгуылдзы гæрзтæлхъивæны æвæрд акодта кæрæдзимæ, йæ фынды цъупп сæ ацахста æмæ Дзаттемæ бакасти.

Дзатте гуыбырæй баззад.

— Ныххатыр кæн, Таучелон, хъуыддаг афтæ ныggæлир-мæлир уыдзæн, уый æнхъæл нæ уыдтæн.

— Аевзæр фест! — ралгыиста Таучелон æмæ сæхимæ фæраст и.

Дзатте æнкъардæй йæ фæстæ каст. Таучелоннæн ўе ‘нæнкъуыса цыдæр фæци — уыцы риуыгъгæ цыд кодта, æмæ фæсмон æрциди Дзаттемæ, кæй йæ асайдта, уый тыххæй.

БАБОЧИТИ Руслан

ЗÆРДÆ ЭМÆ УОДИ АСТÆУ

ЦАРД

(Сонетти бид)

1

Ци ‘й цард – Ихæс, Эфстай æви Лæвар?
 Ес ма дуйне æ хæццæ, æ фærстæмæ?
 Мах ин ци ан – цæуæт æви æ хуар,
 Кæбæлти ‘й над æ нивтæ, æ хуærзтæмæ?

Цæмæ ‘й æхгæд æ медæгуатмæ дуар,
 Не ‘рцуди сæр ци ‘нхасуй æ бæстæмæ?
 Уазал цæмæ ‘й, иннердæги ба – гъар,
 Эцталх еу хатт куд не ‘рзелуй фæстæмæ?

Хайуан, и маргъ, и золкъæ ‘ма и лæг,
 Бæласæ ‘ма æфсерæ, и кæрдæг,
 Эмвæрстæ мах æ йарми куд федауæн?

Фарстатæ – мин, еудæр си næ ‘й никъæт.
 Ци уа, ци, цард, кæцæй цæуй æ фæд? –
 Хицауи Дзурд, уæлæрвти уаз нистауæн?..

2

Хицауи Дзурд, уæлæрвти уаз нистауæн,
 Эй цард уавæр, рæстæг æма бунат.
 Кæмæн – кæвдæс, фудбони – æдас рауæн,
 Иннетæн – тох, æноси хъазауат.

Эй цард денгиз, алке дæр ни – еу науæ,
 Фæууй хатгай ку ‘знæт, ку ба æнцад.
 Кæнунцæ си еуетæ кæсалгдауæн,
 Кæнунцæ ‘йбæл иннетæ ба бæхбадт.

Фордæн æнхæст нæ бакæсгæй æ коммæ,
Наутæн се ‘мбес не ‘рбаздæхуй билгонмæ
Æд зин, æнцон, æд боз æма бундар...

Дессаг куд нæй! Уæддæр имæ не ‘тхалæн,
Калæн си мах нæхе уæддæр, о фалæ
Цæмæ ‘й цубур, уарzon æма хъазар?..

3

Цæмæ ‘й цубур, уарzon æма хъазар,
И цард цæмæ ‘й æ масти уотæ адгин?
Æ рун – берæ, æ цийнæ – кадавар,
Куд æй гье уæд нæ цæсти уæлдай кадгин?

Ци æй, уомæй – тогц'ир æма уодхуар,
Æ уарзт – гъолон, æ фæндтæ – раст гъæуагæ.
Коруй битир уой медæги Æфсар,
Лиаггъæн ес, цидæр гъæуй, æ фагæ.

Зундгин – фестæг, æдулитæ – бæхгин,
Æнцон – рæвдуд, æнæргъуди – и зин,
Се ‘хæн – хумæ, нæйиес ибæл цъæх тауæ...

Æй кæд и цард искаст æма никкаст,
Гье уæд фарста ниввæрдзинан æмраст:
«Кæми ‘нцæ, кæ, æ гъуди ‘ма æ йауæ?..»

4

Кæми ‘нцæ, кæ, æ гъуди ма æ йауæ,
Мийаг, фун æй æдеугурæй и цард,
Мах ба ‘й кæнæн рафауæ ‘ма растауæ,
Æма цæгъдæн нæ мæгур уодтæй арт?

Æви ‘й æцæг, æрмæст æй нæ фæлгъауæн,
Нæ ‘нцæ имист нæ райтурцæ, нæ мард?
Хъисмæт, амонд – не ‘стахт æма не ‘рхауæн,
Нæ ес, нæ бон, нæ фид æма нæ кард?..

Æнцæ, уоййау, ка ‘й зонуй, и гъуддæгтæ,
Е ‘сконд и цард не ‘взаруй æхуæдæг дæр.
Еу дзаманæй иннемæ и хабар

Адтæй уотæ, уотæ ‘й нур дæр, æвæдзи,
Лæууй фарста фарстатæн сæ нимæдзи:
«Ци ‘нцæ е ‘стуф, æ рохс æма æ тар?..»

5

Ци ‘нцæ е ‘стуф, æ рохс æма тар,
Кæми ‘й цардæн æ хурфæ – æ йагъодæ?
Ес ин нисан? Цæхуæн, кæд æй лæгмар,
Кæд нин næ хуарз, не ‘гасбæл næ ауодуй?

Ницдан ибæл цæй хицæмæ нодар,
Уомæ цæмæ ‘й æноси næ тæходуй,
Кæд мах, æ куйти – баст æма хуæдбар, –
Хæссүй адзал – æности цæргæуодæй?

Неци ‘й и цард, фæсмони хуасæ ‘рмæст,
Федар цæмæ ‘й уæддæр ибæл næ хуæст,
Кæд е цæстæ ‘й, адæмтæ – цæстихауæ?

Ниуун æз сах, рапед кæнуй мæ рагъ, –
Цирдæги ‘нцæ æ фарна, æ бæлах,
Ци бæсти æй сæ араЙнвæд, сæ кауæ?..

6

Ци бæсти æй сæ араЙнвæд, сæ кауæ,
Цардæн ци ‘нцæ æ Раст æма Хæран?
Уонæй сæ еу ци доги фæууæлиау ya,
Уоми инней кæнунцæ еугур хъан.

Æй цард æлгъист, æ рауæн – уæхæн рауæн,
Æнцæ си ‘мгæс Пайдæ æма Зæран...
Нæййес фæткæ æ йæрвти æрбасауæн,
Сæ райдзу碌æн – рæстæг æма дзаман.

Дуйне ‘ма цард – и карк æма и айкæ,
Ка си ‘й фиццаг, кæци ‘рдæги ‘й идайгæ,
Ку’ ссæнцæ ханс, æмхæццæ ‘ма тæссар?

О, цард, ци дæ, кæцæй дæ, кæми гъудтæ,
Дæ кезуйæн кæми ‘нцæ, кæ, е ‘нгъудтæ,
Е ‘нцон, æ зин, æ цийнæ ‘ма азар?..

7

Е ‘нцон, æ зин, æ цийнæ ‘ма азар
Райяфунцæ не ‘гасейдæр еу доги, –
Æй цард ходун – кæунæмхæццæ зар,
Масти – лækъун, зæрдесгæ – æ рæсоги.

Æй цард, цума, æртæкъумон авар,
Ес си рæсагъд идзæгтæ æртæ ронги.
Сæ хурфи – мулк, и ном æма и ‘фсар,
Бæззүй уонæй алке дæр Уацамонгæн.

Базонæ, цо, кæцими ‘й дæ йамонд,
Дæ карни хай, де ‘рисхъæ, дæ нивонд
Æма ‘й, лæгау, еци истгæй ниddaуæ!

Уогæ ци ‘нцæ! – Рæстæги æхсæвæр,
Тæрсун – æд секк, турусхæ, етæ дæр
Нæхе имист ма уæнтæ, мæнгæ дауæ?

8

Нæхе имист ма уæнтæ, мæнгæ дауæ
Цардæн æ хуарз, е ‘нцон æма æ рес?
Кæнæн еу хатт æд цийнæ гъæладзауæн,
Козбау, гириз, ниуазгæ – цидæр ес.

Ку ба еумæ æмбони исæрра уæн,
Цæуй næ гъæр, næ дзанхъула, фæдес.
Фестæн саувонс, næ бери исæргъуау уæн,
Исуй næ еу иннемæн сæринез.

Мæцуй æ тоги, цит, нæ бæстæ,
Æрбайсæфуй не ‘стaugæ зæрдирай.

Ка ни ‘й фудгин – дуйне æви нæхуæдтæ,
Мийаг, нæ йан цæрунмæ æнхæст цæттæ?
Æй цард бацеу. Тергадигонд нæма ‘й...

9

Æй цард бацеу. Тергадигонд нæма ‘й,
Нæма ‘й махæн, Хуцауæн ба – кæронмæ:
Зонуй – ци ес не ‘сони, ка ни ка ‘й
Лæгæй – мулдзугмæ, саскъæй ба – халонмæ.

Финст æй Уомæ алкæмæн дæр æ хай,
Къох багæнæн нæйиес ин Æ фæндонмæ.
Фæнди еу anz – мин anzи фæццæрай,
Уæддæр еу бон гъæуи нæ Æ тæрхонмæ.

Æнцæ Ин зунд нæ куститæ, нæ дзурдтæ,
Нæ медгъуди, нæ зæрдихатт, не ‘мбурдтæ,
Еу бон нин сæ æрдзордзæнæй, гъай-гъай.

Синдзæрху – цард, дæгъæлтиbast – Сæрккагмæ,
Мах ба гъавæн пиҳсити ‘хсæн и сагмæ,
Къахæн, цума, æности дæргъи цъай...

10

Къахæн, цума, æности дæргъи цъай,
Æрмæст си дон не ‘скалдæй хæл-хæл гæнгæ.
Уинунцæ нин уæлæрвтæ нæ цоппай,
Дзæгъæли гъос ку нæ ‘нцæ нури уæнгæ.

Нæхуæдта ба – Нох-минæвари ‘мбай,
Уæддæр нæма ‘й уедагундæр нæ зæнкæ.
Нæ зунд – цубур, нæ зæрдитæ – хъахбай,
Нæ Нифс – берæ, дуйней уæзæн – нæ мæнгæ.

Нæ тоги ес цагъари уодихатт,
Иссан геруз, соцъа æма налат,
Æвдеутæ ‘ма сайтæнтти хæццæ – ‘мвингæ.

Къахгæй и цъай, Хуцауи ном не ‘ссерæн,
Кæнуй хускъæ æхегъæди не ‘фсерæ,
Дон ба рандæ ‘й, байзадæй ма æ финкæ...

11

Дон ба рандæ ‘й, байзадæй ма æ финкæ,
Уæддæр и цъай – и царди уод къахæн.
Цæуæн дасгæ, дуйнетæ сах æлвингæй,
Нæма ‘й Бæрцæ нисан хæссæг махæн.

Нæ мулк – нæ Дин, нæ нивæ – гъæздуг фингæ,
Бадгæ – бæхбæл, æгъдæуттæ ба – саргъæн.
Уойид – нæ зунд, е ‘сæвдмæ иситинг æй,
Æй нин æрвист, ка ‘й зонуй, бæлахæн.

Кæсуй и Сфинкс, никъкъех æй æ фур десæй,
Уинуй – сæйæн фиццæгти фуддæр незæй,
Истуй нæ цард фудбони æздæнбæл.

И Сæр – лæдæрд, нæ кард си – нæ кæрбадзи,
Ес ма дзаумая никкидæр нæ æрмадзи:
Ци уа зæрдæ? Æррæстæ фидихъæл?..

12

Ци уа зæрдæ? Æррæстæ фидихъæл?
Нæ, нæ! Æй е не ‘стур хæзна, нæ кæтæ!
Цæй аргъ æй, цæ, æ уотид ниммæтъæл,
Цæй аргъ æнцæ æ гæдзæ ‘ма æ мæтæ!

Асæй – минкъий, нæ йарми – гъар тæмбæл,
Саугуст – æ хай, кæнуй, мæгур, тухнæтæ.
Сайунцæ уой æ сæннтæ ‘ма е ‘нгъæл,
Нæ зунд – уæрдун, исуй е ба æ цæдæ.

Æ уарзт æма æ маst æнцæ кæбæлти!
 Цæуý харзгонд рæдау, удта дзæгъæлти,
 Æма ‘й ласæн фæстагмæ хæрхæбæл.

Нæ зунд – мургъуз, нæ зæрдæ – хорæмгæстæ,
 О фал ма ес сосæгтæ, мæнмæ гæсгæ, –
 Æй уод цæхуæн? Фарстатæн – сæ хæмпæл...

13

Æй уод цæхуæн? Фарстатæн – сæ хæмпæл.
 Фæуүй е рохс, кæдзос æма уарзагæ,
 Ку ба – сæнтсау, цьюмур æма уæнгæл,
 Фуд-джинтæ ‘ма Ибилиси бæрагæ.

Мæнгæ – æ нор, Æууæнкæ – æ хъæппæл,
 Хуцауи ном – е ‘фсон æма рæуагæ.
 Лæуүй æ Дин, æ соми уæлдзæнбæл,
 Ефстагмæ ба – изæдти ‘хсæн – æ тагæ.

Хуарз уа – лæгъуз, уæддæр æ нивæ – хъал,
 Нæйиес уомæн кæрон æма адзал,
 Æности цард нæйиес ин æнæуингæ...

Дзенет æви Зиндонæ – æ бунат? –
 Уодзæй бæрæг, ку ‘растæ æ сахат.
 Кæрон – мегъæ. Райдайæн – сай талингæ...

14

Кæрон – мегъæ. Райдайæн – сай талингæ,
 Цардæн кæми ‘й, ци бæсти æ тæлмац?
 Кæнæн мах уой мингай æнзти æхсингæ,
 Абони дæр нæма фæцæй нæ гац.

Нæ догъ – сæпп-сæпп. Ци рацудан? Улинкъæ,
 Нæма ‘й изол нæ райгурæн – нæ къанц.
 Нисан – идард, хъæртæн имæ цалингæ,
 Уæдмæ, думгау, фесæфдзæнæй нæ уац.

Табу Дæуæн, дуйнетæ Исфæлдесæг,
Цардбæл – хизæ, минкъий нин æй исесæ,
Гæзæмæ нин байгом кæнæ æ дуар.

Мах бон неци ‘й. Архайæн, фал нæ ради
Фарстати сæр нæма кæнæн тергади:
«Ци ‘й цард? Ихæс, Аeffstaу æви Лæвар?»

15

Ци ‘й цард? Ихæс, Аeffstaу æви Лæвар,
Хуцауи дзурд, уæлæрвти уаз нистауæн?
Цæмæ ‘й цубур, уарzon æма хъазар,
Кæми ‘нцæ, кæ, æ гъуди ‘ма æ йауæ?..

Ци ‘нцæ е ‘стуф, æ рохс æма æ тар,
Ци бæсти æй сæ арæнвæд, сæ кайæ?
Е ‘нцон, æ зин, æ цийнæ ‘ма азар
Нæхе имист ма уæнтæ, нæхе дайæ?..

Аeff цард бацеу. Тергадигонд нæма ‘й,
Къахæн, цума, æности дæргъи цъай,
Дон ба рандæ ‘й, байзадæй ма æ финкæ...

Ци уа зæрдæ? Аeffрастæ фидихъуæл?
Аeff уод цæхуæн? – Фарстатæн – сæ хæмпæл.
Кæрон – мегъæ. Райдайæн – сай талингæ...

2012 анз, 5–10 июль

ЗÆРДÆ АEMA УОД

Зæрдæ æма уоди астæу
Ци игъауги ес, цума? –
Ку ниууй сæ еу синдзæрху,
Уæд иннæбæл дæр – къума...

Зæрди цийнæ – уодæнцойнæ,
Уæдæнцойнæ – зæрдирај,
Аeff æноси цæмæ уотæ,
Цæмæ уотæ ‘нцæ æнкъай?..

Нæ хабæрттæ нин нæ мæрдтæ
Кæцæй зонунцæ, кæцæй?
Кæд уæлæрвти цæрæг уодæн
И зæрдæ дæр æ хæццæ ‘й?..

Ку реса сæ ey, уæд иннæ
Цæмæ фæккæнүй инод?
Уоди хурфи ‘й кæд и зæрдæ,
Зæрди медæги ‘й и уод?..

2016 анз, 12 декабрь

ХУАРЗ

Макæмæ дарæ дæ усхъæ,
Макæмæн фæууо агъаз, –
Нæ дæ фæндуй фуд иссерун,
Макæд ракæнæ уæд хуарз.

Æй гьеуотæ æцæгæйдæр,
Рæстдзæвийнæ ‘й æмбесонд, –
Нæ хуæрзгæнæг некæд адтæй,
Некæд уодзæй арфæгонд.

На, уæддæр цæуæн æнхуси,
Нæ циййес кæнæн æмбес,
Æндæр уагбæл, æндæр хузи
Цæрæнвæтгæ дæр нæййес.

Фал цæмæннæ? Нæ ‘й, æвæдзи,
Еугур дзæгъæли нæ харз, –
Хуарз бунати ке нæ цæуй,
Гье уой медæги ‘й æ хуарз...

2016 анз, 12 декабрь

САГЬÆССАГ

Цидær ес нæ медæг хæзнадони,
 Нæ зæрдити хуарзæй цидær ес,
 Ку фæххæссæн мæрдтæмæ гье уони,
 Ци ниууадзинан уæд нæ фæстæ?..

Содзгæ мастæй ци уа нæ мæстдони,
 Нæ зæрдити зинæй цидær уа,
 Уæлæбæл ку ниууадзæн гье уони,
 Ци хæсдинан дæлæмæ уæд ма?..

2015 анз, 19 марта

* * *

Бæх нæйеси бæхти догъи
 Ка æруадæй æхуæдæг,
 Епи хайуанæй фæстæмæ
 Нæбал уайуй хуарз хæрæг...

Ци бæх бакуста æ доги
 Еунæг бонæ хæрæгæй,
 Нæбал кæнуй е фæстæмæ
 Хузæнон бæх нæуæгæй...

2015 анз, 20 февраль

* * *

Ку ниммарæн нæ мондæгтæ
 Фудæнæни лæдзæгæй,
 Уæд дуйнемæ æндæр лæгтæй
 Эрцæй цæуæн нæуæгæй...

Ку фæффулдæр уй еу рæстæг
 Нæ пайдатæй нæ зæран,
 Уæд æркæнуй, уодибæстай,
 Эцæгæйдæр нæ дзаман...

Үарзун јёма нæуарзунтæй
Ку фæййервæзуй нæ уод,
Хебæраги уæд цæрунтæ
Ниййагайæн æд амонд...

Ци нæ фæzzæгъуй нæ зæрдæ,
Уой ку райдайæн кæнун,
Нæ байллæгъмæ уæд исхъæртæн,
Гъе уæд райдайæн цæрун...

2014 анз, 1 июль

* * *

Æдзæрæгмæ ку ‘рхауïй фадуат,
Æхегъæди кæнүй уæд ихæлгæ, –
Хуасинæ ‘й хъаугъа дæр хаттæй-хатт,
Содзgæмарг æй и маst, æнæскæлгæй...

Æй пайда нæ хæлхъой нæхеçæн,
Нæ ‘й зæран рæстæггай и æзморæ, –
Ку нæ уа тохона и пеçæн,
Æхе хурфи бадуй уæд е ‘скъорæ...

2014 анз, 21 май

O, ФАЛÆ...

Хъæбæр хуарз æй алци дæр, о фалæ
Цæмæ бадун хатгай уотæ хъонцæй? –
Нæ ирдтон мæ рæстæги ци дзурутæ,
Етæ мæ æрæгиау иссирдтонцæ...

Хъæбæр хуарз æй алцидæр, о фалæ
Цæмæ раун тингун евгъуд цардмæ? –
Ци нæ уидтон хæстæгмæ, гъе уони
Æстæфун ниййагайдтон идардмæ...

Хъæбæр хуарз æй алцидæр, о фалæ
Рæстæггай цæмæ хæссун мæтъæлтæ? –
Бакодтон ци къуматæ тухсæттæ,
Разиндтæнцæ уонæн сæ дæгъæлтæ...

Хъæбæр хуарз æй алци дæр, о фалæ
Мæ гъенцъун цæбæл æй мæ зæронди? –
Нæ хъæртуй мæ фудниви æстъæлфæ,
Дамугъа нæ хъæртуй мæ йамонди...

2014 анз, 6 июнь

Дæлæмæдзыд адæймаг бон
æртæ хатты йæхимæ паддах
фækæсы.

Ассирийаг æмбисонд

КЪАДЗАТЫ Станислав

РАГСÆУУОН

ЦЫППУРС

I

Ацы бон ӕнустæн
 Басгуыхти цырагъдар,
 Йе стыр фарн, йæ рухсæй
 Ницы и зынаргъдæр.

II

Дыууæ Ногбоны астæу
 Цæй диссаджы бон мæнæ –
 Ӕууэнкæн, Цинæн, Уарзтæн
 Ӕвидигæ уæлтæмæн!

III

Зымæг та фæрухсдæр,
 Зымæг та фæногдæр
 Миты сыгъдæг урсæй,
 Уазалы æвронгæй.

Уый – Хуыщауы арфæ,
 Уый – Цыппурсы стъалы
 Боныгон дæр арвыл
 Ирд тæмæнтæ калы.

IV

Иу-иунæг ыстъалы –
 Сау мигъты æксæн,
 У ныифсы хос цалæн!
 Тынгдæр та – мæнæн.

Иунæг стъалы – арвыл,
Иунæг-иу, ФÆЛÆ
Уый – Хуыщауы арфæ,
Сау тыхтæн – мæлæт.

V
Æмбарын æмæ барын
Куы базоной нæ удтæ,
Уæд байгом уыдзæн фарнæн
Фæндаг тækкæ рæсугъддæр.

2013

НÆ БÆЛЛÆХ

Нал хъæуы ирон æвзаг ироны,
Бакодта кæйдæр ныхас йæ роны,

О, фæлæ йын уый хъæбул нæ комы,
Сой-мыдау нæ атайы йæ комы,

Хур-цинаэй нæ акалы цæхæртæ,
Адджынæн нæ бацагайы зæрдæ.

Хъодыгонд ирон æвзаг – нæ къæсы,
Иры йыл дыдзы хур дæр нæ кæсы.

Бутъро дæр ма рацæгъды йæхи зынг,
Къанау дæр ма самоны йæхи дзырда,

Уæд нæ адæм цавæр æлгъыст фесты?
Æви а зæххыл æппындæр не стæм?

Сидзæрау ирон æвзаг нæ зæххыл,
Бар ын ратт, уæд искуыдæм фæтæхид...

2018.04.02

АЕРТЫНӘМ АЗТАЕ

*Нәхи къухәй, нәхи дзыхәй
Нәхи куы сәфтам зин-дыхәй.*

I

Уыд ахәм фыдрәстәг –
Тымыгъәй фылдәр.
Фәхаста нә хәрзты
Сыфтәрәй фылдәр.

II

Оххай, сләууыд хъазар
Уыцы азты азар!

Ног царды сәраппонд
Цас адәм – æфхәр!
Фидәны сәраппонд
Цал фәлтәрән – цәф!

III

Сау æвирхъау дуджы тас
Ахъардта цыма нә туджы,
Афтә бампыләм нә хъузджы,
Мамм нын у æргом ныхас.
Уыцы рәстәджы мылаз
Зилы асәстәй нә сәрмә,
Уәм цәмәй æвыд, æдас,
Ехх, цы нә хәссәм нә сәрмә!

IV

Цы мигъ бады нә комы,
Нә уәнгты та – дәсдывәр.
Уый асурын нә комы,
Нә удән сси æфсымәр.

Нә ныфсы цәргәс ахст у,
Пегас дәр хъургы баст у...

V

Нæ цард нын нæу хатыр курыны фаг,
 Гъе афтæ у тæригъæдджын нæ бæстæ.
 Куыд ивылди фыдæхы хъæстæ-марг!
 О, цасы бабын кодта хæрзтæй!

Æгъатыр дуг кæмæн айста йæ цард,
 Кæмæн ысси фыдфæлварæн йæ хъысмæт,
 Кæй басыгъта УÆЛОН зындоны арт,
 Æнаххосæй ызнаджы ном кæй сырдта, –

Ныббарут нын, – æндæр дуг ныр,
 О, курынц уæ рæстаг адæм хатыр!
 Уæ бæстæйыл хæрзаудæн кæнүт,
 Куыд уа сыгъдæгзæрдæ, рæстуд.

2017, октябрь

КОЗАТЫ УШАНГÆН

*Æцæг курдиат лæгæрды
 Кæддæрииддæр æвæды.*

I

О бузныг, Ушанг, бузныг,
 Кæй фæйлауы дæ уд-зынг
 Цæхæркалгæ дæ нывты!
 Кæй цæуынц иумæ
 Нæрæмон зиумæ
 Дæ хъалæй уынгæ фынтæ,
 Дæ хур-зæрдæйы тынтæ,
 Æрвæрттывды цъæх уидаг,
 Нæ ивгъуыд, абон, фидæн,
 Фыццаг уарзты сæуæхсид,
 Нæ фыдæлты нæргæ сидт,
 Рæстаг тохы фæстиуæг –
 Рæсугъд зæрдæты зиуæн.

II

Цыма рацахстай цэхэрхьис уад
 Эмэе ахорэнты артуд кафт, –
 Ахэм у дæ уæлтæмæны равг.

Бандзыг ис æхсæрдзæн уым,
 Риссы срæмыгъд, маst-хуыдым.

Зилгæ дымгæ, тухгæ уад –
 Ахэм у дæ нывты цард,

Уым – хъæддаг монцты æрсдон,
 Уым – бæрзонд фæндты дыргъдон.
 Абухы дзы ирдæй рæстæг,
 Райы дзы сыгъдæг хæхбæстæ,

Алы диссаг хуызтæн куывд – нæртон.
 Ног æууянкæн басгуыхти æхсон.

2017, декабрь

НÆ ФЫДЫ ФÆДЗÆХСТ

Макуы бабæлл исકæйы фæллоймæ,
 Зон: цæхджын донæй нæ сæтты дойны.

Давды номыл нæм куы ‘рбафта хал,
 Уæд нæхицæй басудзæн цына.

ХЪАЙТЫХЪТЫ АЗÆМАËТÆН

Ирон дзырдæй цы мæсыг самадтай бæрзонд!
 Цæй диссаг у! Кæсы нæ урс хæхтæн сæ сæрты.
 Дæтдзæн нæ дзыллæйæн нæртон ныфс æмæ зонд,
 Сæтдзæн сæ уддоини фидæны фæлтæртæн.

ЗЫМӘДЖЫ ЛӘВАР

I

Йәхицәй цал хатты фылдәр
 Фыццаг митән – йә сыгъдәг цин!
 Цыма мәм рагбонты фынтәй
 Әваст хәрзәг курәг фәци.

II

Куыд бәстон, куыд сабыр
 Әвәры йә рухс.
 Әтт, зымәджы саби
 Йәхицәй ныббуц.

Цәй диссаджы митуард –
 Әвәлмонәй, уаз,
 Мә удән у гимнау
 Әдзәмы әвдадз.

2018.13.01

* * *

Әппәт цъуппыты паддзах,
 Әппәт бәрзәндтырындз, –
 У дунейән әвдадзау
 Рәстаг, сәрибар дзырд.

* * *

Кәм-ма не стәм уазәт?!

Кәм-ма стәм фысым?!

Дәлимоны уадзәм

Нә хъысмат фыссын...

* * *

Кәй уәрдоны нә зарәм?!

Нә уд кәуыл нә уарәм?!

Нәхүи зарәг нә нал хъуыд,

Нә уәрдон сугән бахъуыд...

Кәйдәр уәрдоны зарынәй
Нә бады тохси сах.
Кәйдәр уәрдоны бадынәй
Куы бадәм дудгә мах...

* * *

Охх, хәйрәдҗджын рәстәг –
Нал ын и сәрфат.
Цас нәм и хъәдсәртә –
Цард кәнынц хъәддаг.

* * *

Цард рәстдзинадәй фәецух,
Хәйрәг дзы куыд нә уа хъал?!
Иутән дзадҗджынта – әдзух,
Иннатән къәрис дәр – нал.

* * *

Әтт, бәркады алдзән
Базыдтон фәрнәй:
Хидәй хуыздәр хъацән
А зәххыл куы näй!

* * *

Нә фәдтә нә фәндтәм
Цы азым хәссынц?
Нә фәндтә нә фәдтәм
Бәрzonдәй кәсынц...

* * *

Ирон иронау не ‘мбары ироны
Гъе уый дын, гъе, нә хъал дуджы ирони!

* * *

Хъодыйән бакодтам хъоды йәхиуыл
Афтәмәй цардән йә хъахъхъәнәг уый уыд.

* * *

Авдәнәй цы ис нә дунейы фәрныгдәр?
Алы саби дәр – цыкурайы фәрдыгай.

* * *

Ног дуджы зәнәг –
Тагъд әмәе тәнәг.

* * *

Куыстытә – бирә, къухтә уәнт, әндәр,
Фәлә фыццаджыңдәр та – сәр.

ГУЫБЫНДЗАЛӘН

Цытә дын кәны, цы, фырхәрд! –
Үәрхмә дын абарста дә дәргъ.

ҮӘЕҮҮДӘЙ

Нә дзырд, беңау, йәхәдәг сси дзырдаг –
Нә утә нал кәнынц йә фаг.

ӘРЫГОН ПОЭТАН

*Есть вещи важней победы,
Заманчивей со стороны;
Блюди же тайну и следуй
Примеру шальной струны,
Играющей средь развалин,
Вдали от ферм и свиней.*

Уильям Йейтс

Фәрсмә дәр сәм ма кәс –
Сә фәндаг әндәр!
Дә зәрдәйи сагъәс –
Сә хурәй уәлдәр.

Мәңг дунейы уыдан –
Манкуртә, бырон,
Кәрдзәмы – сә хъуыды,
Нә сә хъәуы бон.

Фәрсмә дәр сәм ма кәс –
Әндәр у дә арт!
Сә нәй-нәйә ма тәрс –
Нә цәвәи сә арв.

Ды рухсән әрвыст дә,
Сәрибары хъан –
Дә арвәрттывд-фыстән
Нәй Зәххыл архъан.

2015.09.01

Дәләмәдзыд адәймаг бәр-
зонд дуарыл күң фәхизы,
уәд йә сәр әркъул кәны.

Ассирийаг әмбисонд

НЫВ

 аерд хъуамæ сæрды хуызæн уа, фæлæ ахæм æнуд æмæ æнтæф макуы ‘рцæуæд. Бæстæ дзæгæрæг кæны, сахары уынгты бонраæфты уадиссаг змæлæг нæй, асфалтæ хыссæйи хуызæн сси æмæ дзы къæхтæ фадхъулты онг ныгъуылынц. Бæлæстæ æмырæй лæууынц, се ‘нæуд сыйфтæртæ хурсыгъдæй зæхмæ згъæлынц, цима сыл ныридаæгæн фæззæг æрбаулæфыд, уйайу. Ницы амал ис æнтæфæн. Кæд хæдзары къуымы бамбæхсай, хуры тынтæ кæдæм не ‘ххæссынц, уым сбадай, уæд хорз. Йе та дæхиуыл уазал дон æрсæххæтт лас. Фæлæ уыцы ‘хлон исдуг бирæ нæ ахæссы. Цас баддзынæ дæ хæдзары, цас уаддзынæ дæхиуыл дон дæр?! Эмæ адæмæй кæмæн куыд йæ бон у, афтæ йæхи æппары хъæды къохмæ, донбыл аууæттæм.

Сахары кæрон зæронд базары фарсмæ лæууы æгъуыз хæрæндоны агъуыст, йæ сæр, цъæх хъуына кæуыл рахæцыд, ахæм ши-фæræй æмбæрзт. Йæ цуры цъиуызмæлæг нæй, сахары хъæлæба йæм нæ хъуысы. Йæ дæллаг фарс гобийау лæууы фосæргæвдæн – хъасапп. Ныр нал кусы, фæлæ дзы йæ заманы бирæ фос æргæвстой, æмæ сæ цы æппарæнтæ бæzzад, уыдоны æмбыд тæф улæфæнтæ ‘хгæны.

Мæнæ хæрæндоны дуар байгом. О, уый æндæр дуне у, дзолгъо-молгъойи дуне,

арфæ ‘мæ әлгысты дуне, нозт әмæ быщæуы дуне. Адæмæй дзы къухбакæнæн нæй. Дзырдæппарæнтæ, әнæфсарм ныхæстæ, тамакойы фæздæг әddæг-мидæг ауадысты зæронд агъуисты къуимты.

Рудзгуыты әвгтæ бындзы лæхæй нал зыныңц, фæлгæттыл – хæлуарæджы хызы «картæтæ», бацæуæн дуар дæр, рагæй нырмæ әфснайæджы къух кæмæ нæ баххæссыд, ахæм. Ноджы гом кæнгæйæ йæ зæрдæхалæн хъинц райхъуысы, әмæ адæймаджы уд адæргæй арвмæ асингтæ әвæры. Агъуисты астæу, сой кæуыл фæтагъдис, ахæм даргъ фынгæн йæ фæйнæ фарс – йе ‘мдæргъ бандæттæ.

Уый у сомихаг Галусты хæрændon. Дæс азы размæ сси йæ хицау. Әртиссæдзаздыдæй чысыл кардзыддæр лæгæн – дымст гуыбын, цыбыр зылын къæхтæ, ставд хъуынджын цæнгтæ, сырх цæхæрайы хуызæн цæгсомы астæу мыстхæрд уырыдзыйы хуызæн фынды бын – цыбырхъис риҳиты тæпп. Уыдæттæ йын йæ цæгсомæн дæттынц зыд әмæ әнæфсисы хуыз. Хæрændonæн үе ‘ртыццаг хай дих кæны зæронд тæрхæг, йæ фæстæ рагон къæлæтджыны әрфæтъæн Галуст әмæ йæ рæсыд, әрдæгцьынд сырх цæстытæй уыджы каст байдайы. Фыццаг бакастæй афтæ зыны, цыма фынæй у, фæлæ фынæй никуы вæййы Галуст – ницы ивгъууиы йæ цæстæнгасæй. Алы адæм цæуы хæрændonмæ: базаргæнджытæ, уаргъхæсджытæ, зæхкусджытæ, әввахс хъæуты цæрджытæ, фæндаггонтæ, дзæгъæлкъах сылгоймæгтæ..

– Нæ дын дзырдтон Иуане, Зураба тынг фæлдыст лæг у? – дзуоры үе ‘мбалæн къæсхуыртæ араэст лæг, әмæ та йæ бæгæнйы къусæй ахъazzаг ныххуыпп кæны.

– Кæй кой кæнис, куыдзæй гуырд! – фækъæпп әм кодта йæ фале бадæг зылындаст лæг. – Әви дын ныртæккæ дæ сæр афадон!

– Дæхи сæр бахиз, хæрæджы къæлæу! – кард фелвæста къæсхуыр лæг.

– Әрра сдæ?! – йæ къух ын ацахста үе ‘мбал.

Уыдон куыддæр фæсабыр сты, афтæ райхъуыст иннæ фынгæй:

– Искуы ма дæ мæ лæгимæ ныхасгæнгæ фенон, уæд дын а чызг дæ пипитæ дæ къухы авæрдзæни, хъахбай! – йæ сæрыл бæстæ систа саулагъз æрыгон сылгоймаг.

– Чи у хъахбай, әвзæр фос цыдæр!! – әвирхъау хъыллист ныккодта үе ‘мцахъхъæн ус әмæ йын фæлæбурдта йæ хурхмæ. Сæ дыууæ дæр атылдысты чъизи астæрдыл, хæринағæй, нозтæй, мигæнæнæй – сæ уæлæ ныккалдысты.

Расыг адәмәй алчидәр әзфәраздәронәй амидин кәнүн сылгоймәгты.

- Цәв әй, Косер! Маринаң у! – хъәр кәнүнц иутә.
- Ныххурх әй кән, Җузә, уыңы әнәрәгъыдзыды! – стынг сты иннаетә дәр.

Ахәм хабәртә арәх уыд аңы хәрәндоны, әмә сәм Галуст йәхъус наә дардта, бадти йәк къәләтджыны әмә зивәджы каст кодта ног әрбаңауджытәм. Афтәмәй фәвәййы бон әмә йәхәдзармә рафардәг вәййы Галуст.

...Йә бинойнагимә раджы ахицән, йә дыууә фырты кәмдәрты кусынц, сә цардәй хъуамә райгонд уой, әндәр куыд никуы абәрәг кәнүнц сә фыды. Әниу сә Галуст дәр йәхъуырыл әғънәгән наә агуры, дзиңдизай, уәнгцүх не сты, сәхи дарынхъом уәнт. «Мән ници хъәуы, мәнә мәм адонаәй фылдаәр уәд әндәр, – афтә йәхинымәр ныхасгәнгә сәракәй әмбәрзт стыр чырыны сәр бакәны, ие ‘нәфсис дзәмбытәй әхцайы гуцъулатә аразмәнт-базмәнт кәнү. – Куыд рәсугъуд сты, – раст фәззыгон сызгъәрин сыфтәртау. – Йә зәрдә бахъәлдәг вәййы. – Нәй! Нәй сын хардзгәнән, мә фыд мәрдтәй куы раңау, уәддәр!» – әмә та чырыны сәр әрәхгәнү.

Цы кәна? Йә уәләдарәс нал бәззы, фәлә җәст наә уарзы хардз кәнүн. Сәрдигон – дзыпджын галифе хәлаф әмә цырыхъхъытә, семә ма фәнүкхүиз хәдон, зымәгон – фысдзармәй кәрп, бухархуд әмә нымәтын цырыхъхъытә. Нырма йын иу авд азы фаг уыдзысты.

...Бонтә сә цыды кой кодтой, сәрд зивәтгәнгә афардәг, әмә бур фәззәг әрбаләууыд. Әрдз хъулон-мулон пәләз әрба-кодта йәхъуылә, уәлдәф фәсатәг, бәстә фенкъард ис. Бады йәк къәләтджыны Галуст әмә хъуыдыты аныгъуылд: «Цы чын-дәуа? Дысон тел райстон: фырт фәрәнчын әмә ‘хәмә әрәрвиста. Цы мард ыл әрцыд, Җәстә хъуамә фәрәнчын уыданайд? Науәд Җәстә ис мәнмә?!» – афтә, дзагъултәгәнгә, йә Җәстәнгас әрзилдта хәрәндоны къуымты. Аңы хатт дәр та дзы – уыңы иухуыizon адәм: хъәр, хъәләба, әлгъыст, әнәсәрфат ныхас, тамакойы фәздәг – алыхатт куыд вәййы, афтә. Галуст сәм йәхъус наә дары, әрмәст чи ‘рбаңауы, уыдонмә әхцайытә саразы, сыйсты сын, цы сә хъәуы, уый сын ратты, әхцайы райсы әмә та къәләтджыны йәхи әрәппары. Ләугәйә чи аназы әмә чи федде вәййы, уыдон сты сызгъәрин адәм: «Сә сәдә

кәнә дыууәсәдә анцъухынц, сә дысмә басмудынц әмә мә фыдбылызтә ахәссынц». Хәрәндоны алы хәринаң дәр ис, әгәрыстәмәй цывзыдзәхдон дәр. Уәдә арахъх, коньяк, сән, портвейн, шампайнаң әмә бәгәнә дәр. Галуст на уарзы бәгәнә йә хәрәндоны, чи йә нуазы, уыдан арәх фест-фест кәнүнц әмә, дуары цур цы қәләддзаг къахәвәрән ис, уырдәм атын-дзынц. Уым та доны хәтәл хүйнчытытә у, дон дзы на ләууы әмә астәрды хуылызд сә къеҳтыл әрбахәссынц, ноджы сарәх вәййы дуары зәрдәскүүйән хъинц-хъинц, фынгтәм әрбабырсы әнахъинон уымәл тәф әмә ләджы зәрдә сәйхаяуы. Әнәуи дәр ницы пайда хәссы бәгәнә, ныхъхъуитты йә кәнүн хъәуы быйтондәр... Әмә та әнкъардәй кәсси Галуст, баңынд кәнә йә цәститтә, кәд ын фенциондәр уаид...

Фәцыди та дуары хыллист әмә мидәмә 'рбахызт иу дыу-үиссәдәз азәй фылдәр кәуыл цыдаид, ахәм ләг, йә уәләх хүимәтәджы дарәс, йә къухы хәңцил хызын. Тәрхәдҗы размә баңыд.

– Дә бон хорз! – загъта Галустән. Уый фәуыргъуяйа: «Ай цыдәр әнахуыр у, никуы мын ничи радта салам, ам кәдәй дән, уәдәй нырмә...»

– Арфәгонд у, – багуым-гуым кодта Галуст. – Зәгъ, цы дә хъәуы?

– Халсартәй салат әмә иу агуывзә аджын дон, – дзуапп радта уазәг.

– Ныртәккә. Уәртә уал уым сбад, – ацамынта йын къуым-мә, афтид стъолмә. Ләг фәцәйцид, фәлә әвиппайды дзыхъ-ләуд фәкодта, йә дзыппиттә асгәрста, арф ныууләфыд:

– Бахатыр кән, ме 'хца мә нәхимә ферох сты, – әмә дуарырдәм араст. Галуст сагъдауәй аzzад: ныронг дзы никуы ничи ракуырдта хатыр, никуы йын ничи ракодта арфә дәр.

– Фәләуу, ма ацу! Сбад, дә хорзәхәй, – ләгъстиаг хъәләсәй йәм бахатыди Галуст. Рахаста йын, цы баңагуырдта, уыдан. Ләг фефсәрмы, әрбадтис әмә йә хүимәтәджы сихор ахицән кодта, стәй бавнәлдта йә хызынмә.

– Мәнә дын ацы ныв хъуамә баләвар кәнөн, уадз әмә дә хәрәндон рухс кәна йә уындәй, – система цыппартигъон фанеры лыггаг, къаннәг дзәбуг әмә зәгәл, дуары сәрмә йә бахуынта әмә йыл фанеры гәппәл зәлдаг әндахыл ацауыгъта, Уый фәстә «хорзәй баззай» загъта Галустән әмә ахызти дуарәй.

Хәрәндоны хицау џавдурау ләууыд. Нициуал уыдта. Кәм сты адәм, цы фәци ләг, чи уыди, чи у йәхәдәг дәр, – алцыдәр ферох кодта. Әппүнфәстаг йәхи әрәмбәрста. Әңгәг, агъуист куыдәр фегуыппәгая. Адәм ам уыдысты, фынгтә дәр сә быннаты, алы хатт куыд вәйиы, афтә, әрмәст цымасы цыдәр рухс әрбакалди хәрәндонмә. Галуст бағиппайдта, иууылдәр се ‘ргом дуары сәрмә куыд ныщцарәзтой. Әдзынәг кастысты, әнахуыр уазәг уым цы ныв әрцауыгъта, уымә. Уый уыд Йесо Чырыстийи ныв. Әппәт дзылләты тәригъәдтә Йәхимә райсәг, дунейыл әмбал кәмән нәй, ахәм хъизәмәрттә ‘взаргәйә кәсис, йә туджы ләсәнтә йә бәгънәг уәнгтыл дәләмә куыд цәүүинц, уымә. Әгәрон барондзинады нысан бәрәг дары Йә цәсгомыл, Йә марджытән Йә царды фәстаг уысм фәлмәнзәрдәйә тәригъәд кәнү әмә сын Дунескаенәгәй хатыр куры...

Хуры тынта рудзгуытәй әрбагудзицьтә кодтой әмә сыйзгъәринхуыз райста ныв. Галуст бандзыг йә мидбынatty, афтәмәй кости Чырыстимә. Цас ахастаид, чи зоны, агъуисты әгуыппәг исдуг, фәлә уалынмә адәм иугай-дыгай сә бынәттәй стын райдытой әмә әнәхъыпп-әнәссыпәй әддәмә цыдысты.

Бон-сихорфон хәрәндоны ничиуал уыди, кәд әмә-иу ныронг суанг әрдәгәхсәвмә куиста, уәддәр. Галуст иунәгәй бazzad, иучысыл ма абадти, стәй сәхгәдта дуар әмә, йә развәндаг дәр рәстмә нал әвзәрста, афтәмәй ацыд йә хәдзарма. Бирә уәззау хъуыдыта йын сәфэйлыцтой йә зәрдәйи тәгтә, йә бира тәригъәдтә әримысыд: йә бинойнагән куыд маст кодта, ие ‘фсымәртән цы дудгәбонтә бавзарын кодта, – ныр әм бахъардта, иууылдәр йә аххостә кәй уыдысты, уый.

Иууыл тынгдәр та йә уый хурх кодта, әмә дәс азы размәй әмады әнәхицаудонмә кәй радта... Мәгүыр ус дзы фондз мәйә фылдәр нә бафәрәзта...

Галуст дуарәхгәдәй фәци дыууә боны. Әртыккаг бон райсомәй араст уәләдәрәсү дуканимә. Балхәдта фәнныкхуыз пинджак, сай дзабыртә, морә хәлаф, урс хәдон әмә сай чылдажын худ. Уый фәстә бацыд хилдасәгмә, стәй йәхи ныннадта, әмә йыл афтәмәй әризәр.

Райсомәй йәхи сарәзта әмә айдәнмә куы бакаст, уәд әм уырдыгәй разынди бынтон әнәзөнгә ләг, ие ‘нкъард цәстәнгас дзы иннәрдәм хызти. Галуст чырынәй систа әхчайы цалдәр тыхтоны әмә сә йә мидәггаг дзыппыты бафснайдта. Рахызт

уынгмә, бауади сә цуры посты хайадмә. Арвыста йә фыртән, цас ай хъуыди, уымәй әртә хатты фылдәр әхңа.

Бәләстү бын йә сыхаг сылгоймаг йә гыццыл ләппуимә тезгъю кәнү.

– Даे райсом хорз! – загъта усән Галуст.

Уый исдуг ницы сдзырдта, уымән әмә дзы никуы фехъуста ныхас әмә фәдис кодта, фәлә уәддәр раарфә кодта, кәй бон у, уый хорзәх дә уәд, зәгъга.

Галуст сәм әввахс баңыц әмә сывәллонмә дзуры:

– Ари-ма дае къух, мә ләппу!

Сывәллон йә мады фәдджийыл хәңцы әмә цымыдисәй кәсү әнәзөнгә ләгмә. Галуст йә дзыппәй систа цалдәр минсомон гәххәтты, әрдзуццағ кодта әмә әхҗатә дәтты сабимә. – Айс, әмә дын мамә истытә балхәна.

Ус фәтъәлланг ласта:

– Мах мәгуыргур не стәм! – әмә әхҗатыл фәстәмә ахәңыц.

– Цәмә мә әфхәрыс, гормон, – батыхсти Галуст, әхҗатә зәхмә әрәппәрста әмә цырд къаҳдзәфтәй аивгъуыдта. Ус йә фәдыл кәсгәйә баззад.

Галуст баңыц аргъуанмә, Мады Майрәмы раз йә зонгуытыл әрлләуыдис, йә цәссыг фемәхст, әртә цырагъы ссыгъта: Мады Майрәмән, Йесо Чырыстийән, Иунәг Стыр Хуыщауән.

Иу мәйы фәстә хәрәндөн йә хуыз скaldta. Бынтондәр ўй рапхәлдта Галуст әмә йә ногәй сарәзта, йә раздәры уагән дзы йә кой дәр нал уыд: дзыхъхъынног стъолтә, бандәттә, стъоләмбәрзәнтә, ног гәрзтә, – иуныхасәй хәрәндөн зәдбадәны хуызән фестад. Баххуырста Галуст цалдәр сывәлгоймаджы, балхәдта сын урс куатәтә: чи сә хәринаг кәнү, чи уагмә кәсү, чи хәринаг адәмә размә хәссү. Хәрәндоны дуары сәрмә рахизырдыгәй – ног тымбыл сахат, йә фарсмә та – Чырыстийы ныв.

Чидәриддәр сихор кәнүнмә цәуы ардәм, уыдонмә афтә кәсү, цима Чырысти сә уагамонәг у, цима сын йә цәстәнгасәй дзуры: «Рәстудәй цәрут! Кәрәдзи уарзут!»

Галуст йәхәдәг ныр ардәм стәм хатт әрбаңауы, фәлә никуы бауәнды Чырыстимә комкоммә бакәссын, уайтагъд цәуыны къаҳыл ныллаууы, мыйиаг ай куы бафәрса: «Алә-ма,

нырмæ цæмæн кодтай зыгъуыммæ митæ?» Уыцы фарстæн та Галустмæ дзуапп нæ уыд.

...Рацыдис афæдз. Куадзæны бон адæм стырæй-чысылæй ивылынц сахары цæгатварс ног арæт аргъуанмæ. Алырдыгæй хъуысы: «Чырысти райгас!» Æмæ йæ уæлвæд: «Бæлвырд райгас!» Мидæгæй цæуы службæ, амоны йæ ацæргæ, къæсхуыртæ нæлгоймаг, йæ уæлæ – сауджыны дарæс – бæрæгбоны пæлæз.

– Фыд Георгий, Чырысти райгас! – дзурынц æм алырдыгæй.

– Бæлвырд райгас! – дзуапп сын дæтты сауджын, йæ цæсгомыл хъазы цины уылæн, йæ зæрдæ райы аргъуанмæ аербацæуæт адæмæй, уæлдайдæр та – сабитæй, æмæ сæ Хуыцауы арфæтæй цæстуарзонæй хайджын кæнны. Адæм дæр сты иттæграйгонд, ноджы ма диссаджы райдзаст бон скодта æмæ сæ зæрдæтæ уæлдай рухс кæннынц. Дыууæ сыхаджы Агъати æмæ Мани дæр иумæ лæууыдысты аргъуаны. Сауджыны арфæтæй уыдон дæр фæхайджын сты, сæхиуыл дзуæрттæ бафтыдтой æмæ сындæггай рацыдисты кæртмæ.

– Exx! Æвæдза куыд диссаг у цард, – загъата Мани.

– Цæй тыххæй зæгъыс? – бацымыдис Агъати.

– Хуыцауы бон бирæ у, мæ хур, чи банхъæлдтаид æмæ ацы сабыр, фысы хуызæн сауджын раздæр зыд æмæ кæрæф Галуст уыди! – дзуапп радта Мани.

Агъати ницыуал загъата.

БЫРНАЦТЫ Барон

ÆХСÆЗ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

ФЫДЫБÆСТАË

Нæ райгуырæн фыды къонайы ад
 Æрæджиау мах бамбарæм кæронмæ.
 Фыдыбæстæ, мæ цæсты рухс, мæ мад,
 Нæ дыл хъæцы мæ зæрдæ ‘хсæвæй бонмæ.

Мæ удлæууæн, тæхуды ‘мæ, дæ сагъæс,
 Дæ хъыг, дæ зын, дæ тыхстытæ æппæт,
 Мæн иу афон куы ацахса мæлæт,
 Уæд сæ дæ риуы сай сыджытмæ ахæсс.

1999

ТÆХУДЫ

Мæ цæрæнбон кадаварæй нæ фуын,
 Æз иу хорзæхмæ, иу фарнмæ бæллын:
 Мæ удмæ а зæххыл цы хауы,
 Ехх, базон уый лæджы фыртау цæрын!

МÆЙРУХС ÆХСÆВ

Арв сыгъдæг... Йæ фæтæн риуыл
 Хъазынц стъялыштæ чыртæй.
 Фаззæттау – æнгæстæ иууыл:
 Дуне байдзаг и зынгтæй.

Мæйрухсы уæйлаг нымæты
 Бакъул хохы фахсыл хъæд.
 Бæстæ – хъус, цыма йæ сæртү
 Атахти, фын таугæ, зæд.

Дардәй уыджы кәл-кәл хъуысы,
Систа й' азәлдимә загъд.
Уахъәз астымы фәхъуызы,
Әртәх йе змәлдәй фәтагъд.

Гъәй-джиди, дәхи бәрzonдmä,
Арвы тыгъдады нывзил,
Мәйыл бабад әмәе бонмә
Иугай стъалытыл фәзил!

СÆУМÆРАЙСОМ

Сæуæхсид... Арвгæрон ыссыгъд,
Йæ рухсæй мæйы хуыз фæлыгъд.
Ыстъалыты тыбар-тыбур
Әрминаæт и. Тæмæнцæст хур
Сырх-сырхид хохы рындз ысцагъта.
Тæлтæг дæтты хъэр хъуысы дардмæ,
Әрыхъал æрдз, йæ фын ныууагъта
Әмæ ныххъуыста мæргъты зардмæ...
Әгас дунейил хур фæлдæхы.
Йæ тынтæ кæрдæджы æртæхы
Цæххæртæ скалдтой. Байдзаг, кæс,
Цыкурайы фæрдгүйтæй фæз.

ТÆРККЪÆВДА

Әртавта хур... Әдзæмæй бæстæ,
Цыма фынæй баци, лæууыд.
Фæлæ, къуыс-къуысгæнгæ, æдæрсгæ
Кæцæйдæр Галæгон фæзынд
Әмæ ныддымдта. Хур фæтары...
Әмæ – сæх-сæх: ныккалдта уарын.
Әрттиви арв әмæ нæры.
Әмæ æхсæрдзæнтæй кæлы
Тæссар, тыхджын къæвда æмбойны,
Сæтты цъæх æвзартæн сæ дойны
Әмæ йæ риуы дзаг дзæбæх
Æхционæй сулæфыди зæхх.

ИРОН СЕРЕНАДÆ

Цъæх айнæг хæхтæ, дидинæгджын фæзтæ
 Сæ уындæй исдуг нал æндæвтой мæн.
 Дæу базыдтон, æмæ та ногæй бæстæ,
 Мæ дуне, фестад рухс Дзæнæт мæнæн.

Æви мæ риуæй уарзты монц ысхицæн,
 Æви нырмæ наэ йын зыдтон йæ ад:
 Дæ иу фендæй фæлхæрст зæрдæй йæхицæн
 Æппындæр риуы нал ары бынат.

Фæцуудыдтон мæ бакастæй, мæ кондæй,
 Нæ фæтых рæстæг зæрдæйыл æрмæст.
 Ыскæс-ма арвмæ: рухс мæйæн зæрондæй
 Эрттивы ноджы ирдæрæй йæ цæст.

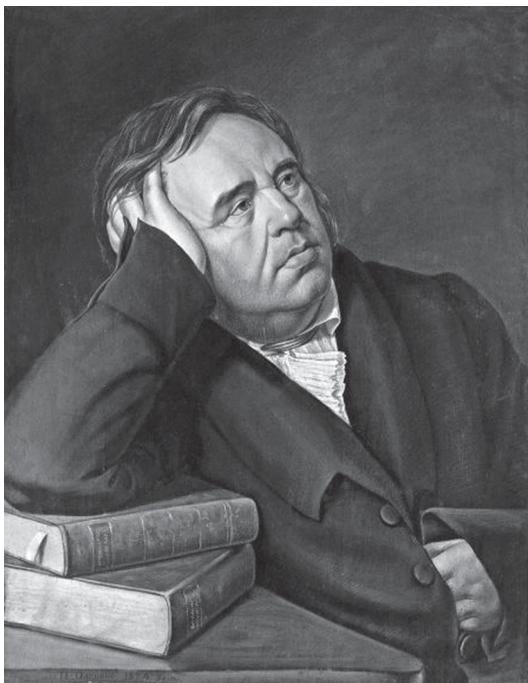
О, байтындз-ма, рæсугъд æхсин, дæ рудзыинг,
 Цæмæн кæныс дæ мидбылхудт æвгъяу?
 Дæ уындмæ бæлгæ, ракæс-ма, куыд судзынц
 Цæхæркалгæ ыстъалытæ, зынгау.

Мæ фæндыр, зарæг уарзты буцæн самон,
 Фæсмойнаг дзы куыннаэ фæуон æцæг.
 Дæуæй мæм каст, дæуыл лæууыд мæ амонд,
 Дæ цагъдмæ рудзыинг байгом и сындæг.

Мæ зæрдæдарæн, бирæ нал и бонмæ,
 Кæнынц дæ фендумæ хуры тынтæ тагъд.
 Нæ дын загътон мæ зæгъинаг кæронмæ,
 Мыггагмæ дæр наэ фæуындзæни загъд.

1984

ИВАН КРЫЛОВ: 250 АЗЫ

Иван КРЫЛОВ

КРЫЛОВЫ ХЪУЫДЫТАӘ, БАЗЫРДЖЫИН НЫХАСТАӘ, ХАБАРТТАӘ

* * *

Адәймаджы зонд диссаг уыйбәрц нәу, тәригъәддаг цас у.

* * *

Адәймагән йе ‘взаг хорз куы тула, уәд ын уый фаг у, зонд, архъуыды та ма цәмән хъәуынц’

* * *

Дәхицән әмбал куы равзарай, уәд адәмән равдисдзынаә дәхи фәлгонц, байтом кәндзынаә дәхи зәрдә... Фәнды дә, адәм дә нымайой, уый? Зондджын, каддакын адәймәгтимә әмдзәхдон у.

* * *

Амондджын уый нәу, амондыл чи фәхәст. Амондджын у, амондмә чи ‘нхъәлмә кәсы.

* * *

Фәрнджын сылгоймаг цыфәнды мәңг ныхас дәр рәестдзи- над фестын кәндзәни.

* * *

Тыхы фәрцы дә бон райсын куынә уа, уәд хинәй рацәуын фәхъәуы.

* * *

Сылгоймәгтә политикаәйы ахсажиаг бынат ахсынц. Хицауи- уәг кәныны әппәт цъәттә, әппәт мәңгистә дәр сә къухы сты. Сә руаджы араәтәуы тәккә стырдаәр әмә тәккә къаддаәр хъуыддәгтә дәр.

* * *

Адәм хъуамә иудадзыг хъуыды кәной дыууә хъуыдагыл: фыщаджыдәр, уәлион цард цыбыр кәй у, дыккаджы та, фидәнү цардән кәрон кәй нәй.

* * *

Әппәт адәмтәм дәр ссарән ис иухуызон аиппытае, раст зонд әмә сыгъдәг әнкъарәнтә әлгъ кәуыл кәнынц, ахәмтә.

* * *

Раст ләджы ном схъәл вельможә кәнә әрхъуыдыйә цауд тәрхонгәнәгәй хәдзардин зәжкусәгыл хуыздәр сфидаудзәни.

* * *

Хорз уайд, әппәт адәмтәм дәр англ исәгты куы бафәзмиккй, уәд: уыдон тынг нымайынц әмә стыр кад кәнынц сә разагъды ләгтән.

* * *

Ныры әнус, дам, ахуырадәй ифтонг әмә размәцыд у. Фәлә адәм раздәрау сты тентекк, фәлдуруәдҗәкын, хыләргом, чынды, схъәл әмә хиуарзон: цыфәнды стыр хицәуттә куы уой, уәддәр бирә аиппытае әмә сахъәттәй сәхи бахъахъәнхъом не сты.

* * *

Мацы кус, афтәмәй дәхи куистхуызәй әвдис, дзур әмә дзур, зәгъгә мацы кән, афтәмәй – рәстәг сафынән уын дыууә ахсджиаг мадзалы.

* * *

Афтә мәм кәсы, цыма адәм номдзыд ахәм монархты фәхонынц, цалдәр милуан адәймаджы чи ныщагъта.

* * *

Тыхджын уәвын у хорз. Зондджын уәвын – дыууә хатты хуыздәр.

* * *

Хуыснәгән суанг милуантә ратт, уәддәр йәкән он нә ныуудадзәни.

* * *

Бæллицæн дæр йæ рохтæ ма уæгъд кæн, науæд дæ, æнæхи-
цау науау, кæдæм фæлласдзæни – Хуыщау йæ зонæг.

* * *

Халоныл – мæлхъы пакъуытæ.

* * *

Æдылы лæггадгæнæг – знагæй тæссагдæр.

* * *

Адæмы цардамонды сærвæлтау агурын хъæуы алыхуызон
мадзæлттæ. Фыдракæндтæн кæрон скæнын – сæйраг хæс, уымæн
æмæ уыдон фыдыбæстæйæн стыр зиан хæссынц.

* * *

... Æцæг раст адæймаджы хæс у æхсæнадæн кæмдæриддæр
æмæ кæддæриддæр пайдæ хæссын, кæд ахæм хорзы цæуын йæ
бон у, уæд.

* * *

Адæм кæцыфæнды рæстæджы дæр иухуызон уыдысты,
зæгъгæ, бирæтæ афтæ дзæгъæлы хъуыды кæнынц. Æз фидарæй
зæгъын: мæлинæгтæ абоны хуызæн гъæла, зондцүх, æнæгъдау
æмæ тæригъæддаг никуы уыдысты.

* * *

Адæмы æвыд, æнæмаст æмæ фæрнджын кæны наукæ нæ, фæлæ
сæ рæстдзинад æмæ се ‘фсарм. Физикæ, метафизикæ, риторикæ
– ацы наукæтæ адæймагæн æцæг зонд нæ дæттынц, уымæн æмæ
зонд хуымæтæджы æнахуыргонд дзабырхуийæг кæнæ
зæхкусæгмæ дæр вæййы... Аргъ кæнын хъæуы, бирæ истытæ нæ
фенгæйæ, сабыр æмæ уæззау зонд кæмæ ис, ахæм нывгæнæгæн,
уæлæнгай æмæ æнæпайдæ зонындзинæдтæ чи райста, ахæм
схъæлбott æмæ хъилдзæуæгæн нæ, фæлæ.

* * *

Хиuarzonдzинад адæм æрдзæй рахæссынц. Уый сын уынаффæ
кæны сæ сабийы бонтæй фæстæмæ сæ алы хъуыддаджы дæр.

Әмәе сын цәмәй уыңы низәй сә рәедиңтәе сраст кәнай, уйын тыххәй әппәтү хуыздәр мадзал – цы әлгъаг аиппыйты уацарысты, уыдоныл сын худ, хурмә сә хәсс.

* * *

Куыд уәм кәсеси, адәмән сә цауддәртимә уәвүн хуыздәр у, әви фосән сә раззәгтимә?

* * *

Сәр тутт куы уа, уәд дзы каджын бынат зонд куыд бауадз-дзәни?

* * *

Әнәфенды сәрызондән йә бындур:
«Цы не ‘мбары, уйын ниңи у әппүндәр!»

* * *

Бәстон-иу кәс, куы әевзарай лымән.
Хәрзәджы хуызы баңауы мәнгард,
Хәрдзәни дын пайдайыл күсәг ард,
Дә фәссауон та къахдзәенис ингән.

* * *

Әңгәгәй чи вәйиңи хәларзәрдә, рәдау,
Уйын баңауы әнәдзургәйә хорзы.
Дыв-дыв кәндзәенис иннә та, бындзау,
Таучел, дам, наәй әегас бәстүл, мәнау –
Әмәе дын, гъя, кәйдәр хардзәй йә «хорзәх»!

* * *

Йәхәдәг чи вәйиңи фыд-зонддәр,
Фәкәсси уйын сыгъдәг уdtәм бәрзондәй.
Ыстыхсынц адәм ие знәт каст, йә хъәртәй.
У афтәмәй фыддзәриндәр әппәтәй.

* * *

Хиппәлойтыл бахудәм, ай-гъай:
Нардуарайы ратонынц сә хай.

* * *

Ыстъялыштэй йæ саив кæн, уæддæр
Хæрæг хæрæгæй бæззайдзæн æнустæм:
Кæм бахъæуы хъуыддаг кæнынæн сæр,
Уым уый та батилы йæ хъустæ.

* * *

Кæрæдзийы куы не ‘мбарой хæлæрттæ,
Сæ хъуыддаг уæд ныууыдзæни хæлæттаг.

* * *

Цъыфкалағæн зындоны ис кæлмытæй фылдæр кад.

* * *

Дæхи æфхæр:
Цы байтыдтай, гъеуый æркæрд.

* * *

Æнæфендæн наукæтæ ‘мæ ахуыр
Æнад ысты, кæны сыл хахуыр.
Бецау, нæ йæ ‘мбары, нæ хаты,
Сæ бæркæдтæй кæй фæисы пайдатæ.

* * *

Хæлæггæнджытæ ауынæнт цыфæнды, –
Сæ рæйдæн ма кæрон кæм вæйы?
Ды-иу æдыхстæй дар дæ фæндаг,
Æмæ дæм хъуысæд дардмæ дæр сæ рæйын.

* * *

Нæ мæнг дунейы ахæмтæ дзæвгар ис –
Æмбæхстæй дарынц хинимæр сæ куывд:
«О ме Скæнæг, мæхи уды мын бахиз
Фыдæй. Ыссæуæд дунейыл та сыгъд!»

* * *

Ыссарынц иутæ цардамондæн хос:
Сæ фæстæгтыл сæпп-сæпп фækæнынц хорз.

ЭПИГРАММАЕ

Федул зәгъы: «У Фокә хин»,
 Әдзух ын алывың фәкалы.
 Федул, ныууадз, мә хур, дә «дин»,
 Сәгәй-иу ма ахор әвзалы.

КРЫЛОВЫ ХАБАРТТАЙ ЦАЛДАР

* * *

Крылов-иу арәх цыди, Англисаг клуб кәй хүйттой, уырдаем. Уыцы клубы-иу әрәмбырд сты зынгә чиновниктә, помещиктә, зындгонд адәм. Иухатт дзы иу хъәздыг ләг ахәм хабар ракодта:

– Волгәйы диссаджы стыр кәфтә ис. Мәхи цәстыты раз дзы иу ләг мәнәй йайас кәф сласта. – Әмә ләг йә цәнгтә фәйнәрдәм айтыгъта. – Нә уә бауырндызәни, фәлә кәф мәнә ацы стылән йә ацы кәронәй далә...

Помещик йә гәды ныхас кәронмә нәма фәци, афтә Крылов сыйстад, йә бандон фәстәмә акодта, иуварс әрләууыд әмә сәзирдта:

– Цәмән сыйстадтән, хорз ләг, уый зоныс? Дә кәфән дын, зәгъын, фәндаг раттон.

* * *

Крылов ныффыста пьесә «Урок дочкам». Сәйраг ролты хъазыдысты наргомау актрисәтә. Спектаклы фәстә Крыловы фәрсынц, куыд дәм фәкасти сә хъазт, зәгъгә. Фыссәг дзуапп радта:

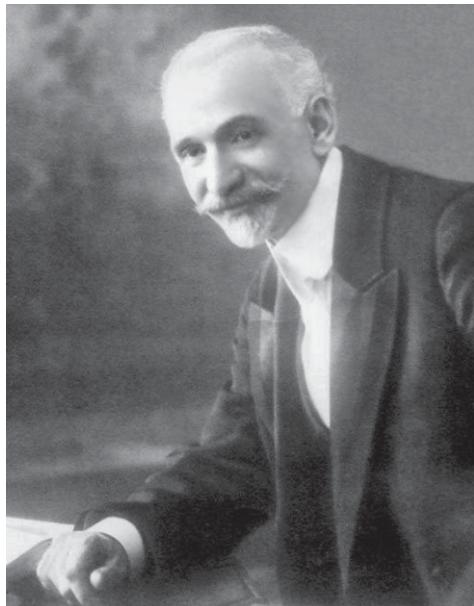
– Фәлтәрд актрисәтә сты әмә хорз хъазыдысты, фәлә мә комедийән хъуамә йә ном аивон, схонон ай «Урок бочкам».

* * *

Крыловән йә уд, йә дзәңц үйдисты цәрәгойтә, уәлдайдәр та – мәргүтә. Әппинәдзух сын ләвәрдата хәринаң – рудзынгәй сын-иу ай акалдта кәртмә. Фәлә йә рудзгуитә сәрдәй-зымәгәй гом үйдисты әмә фәстагмә мәргүтән хәринаң дәттын байдыдта йә уаты. Пъолмә сын-иу әркалдта дзулы къәбәртә-йедтә, әмә йәм йә базырджын хәләрттә мидәмә тәхын байдыдтой балгай.

ОВАНЕС ТУМАНЯН: 150 АЗЫ

«...поэзия Туманяна есть сама Армения, древняя и новая, воскрешенная и запечатленная в стихах большим мастером», – афтә фыста Валери Брюсов 1916 азы. Поэты сфералдыстад ѡнгтом баст у фольклоримә. Туманяны уырныда, кәцыфәнды нацийы литератүрә дәр кәй рәзы әмә оригиналон хуыз кәй райсы адәмон таурәгтә, каджытә, аргъауттә, цәвиттон, дзургә сфералдыстады фәрцы, уымән әмә уым парахатәй әвдист әрцәуы адәмы удысконд, зондахаст, йә цинтә, йә хъыгтә, йә бәллицтә.

Туманяны уацмыстә тәлмацгонд әрцыдысты дүнейы адәмты әвзәгтәй бирәтәм.

Ованес ТУМАНЯН

САЯТ-НОВА

Заргәйә ‘рбацыд,
Аууонау ацыд.
Уарзгәйә ‘рбацыд,
‘Рхәндәгәй ацыд,
Рухс нәем әрхаста,
Карды цәф райста.
Уарзты ныхәстә
Баззад йә фәстә.

1913

СОМИХЫ САУ ХЪЫГ

Ехх, Сомихы сау хъыг... Уый сау фурда у, ссәнды,
Уырауы, йә былтәй кәлы.
Мә зәрдәй йә уәззау мылазон гүилфәнты,
Дзыназгәйә, хъеллау кәны.
Ысләууы уырдыг, цыма уыләни рагъәй
Әрцахсәдән цъәх билгәрон цәст.
Күү малмә нылләсү әнтъиснәгәй, стадәй:
Зындоны фурда – лакъон, ызмәст.
Нә хәст кәны донән йә былыл, йә быныл.
Әгәрон, әгәнен у фурда.
Ехх, Сомихы сау хъыг... Мылазон гүилфәнтыл
Кәдмә кәндәзән хъеллау мә уд?

1902

ХЪРИХЪУППЫТАЕ

«Хъри-хъри», – хъуысы арвәй,
У сә зарәг ахәм.
Базырты бын хъармәй
Скъәфынц уалдзәг махән.

1907

ПЪӘНӘЗ ӘМӘ ХЫРХ

Дәхирдәм амайыс, әлгъин.
Пъәнәз куынә дә, ма у хин.
Хырхай әмхузыон хәйттәе кән:
Уәд фыңғаг дәу, уәд дыккаг мән.

1908

ЦЫППАРРӘНХЬОНТАӘ

* * *

Куыд бадомтой дыууә дунейы мән! –
Әз бахаудтән дыууә куыройы ‘хсән.
Изноны паддзах – бахордтам ын ард,
Ныры хицәуттән хъуамә суон лымән.

1917 азы 15 январь

* * *

Цәмән лиздзын, цәмән сайын мәхи,
Тәппүд куынә дән, стәй куынә дән хин?
Кәд адәмимә мин әндахәй баст дән,
Кәд мемә и сә рис әмә сә дин!

1917 азы 12 ноябрь

* * *

Кәцәй әмә цәмән әрцәуәм зәхмә?
Фәстәмә-иу цы дунемә ыздәхәм?
Мах сәфт ыстәм – нә зәрдәты нәй уарзт,
Цәрәм әмә ләтггад кәнәм фыдәхән.

1917 азы 30 ноябрь

* * *

Цы нә федтон гадзрахатәй, хәрамәй?
Цы нә кодтой фәлитойә, хәларәй!
Быхстон-фәрәзтон, барстон әмә уарзтон,
Мә уд, цырагъяу, сау мәйдары хастон.

1917 азы 24 декабрь

* * *

О, арт мыл æндзærстой хæлар æмæ знаг.
Сыгътæн æмæ кодтон мæ рухсæй фæндаг.
Мæ адзалы боммаэ фæсудзæзынæн афтæ,
Куыд næ уа мæ артæй сæ иу дæр хъæстаг.

1917 азы 24 декабрь

* * *

Æнæчетар, æнæдомд зæрдæ, оххай,
Емылыккай хи арæдувыс рохтæй.
Æргæрæтты фæцæйтæхыс мæнæй.
Ныуудаз, мæ хур – æз бафæлладтæн тохæй.

1918 азы 25 январь

* * *

Кæмфæнды уон, цыфæнды ран дæр кусон, –
Æппынæдзух æнахуыр хъæлæс хъусын.
Мæ удыл мын æфтауы мæт, æрхуым.
«Мæ фæдыл цу», – фæдзуоры мын мæ хъусы.

1918 азы 26 январь

* * *

Йæ къабæзтæ, йæ цæнгтæ та мæм тилы
Æнусон хъæд: кæмдæрты, дам, цы хилыс.
Æрыздах мæм, æцæгæлон зæхх уадз...
Мæ цæстытæ та... Доны та мын зилынц.

1918 азы февраль

* * *

Ныгъуили-цъиутæ удæнцой næ арынц,
Мæ алывæрсты сатæг къохты зарынц.
Мæ уды цин сæ зарджытимæ сиу,
Сæ хæтæнбæстæ – хуры дуне, арвы рындз.

1918 азы июнь

* * *

Мæ уды цærэн уыд кæддæр дзæнæт.
 Ныр фарны дыргъдон – асæстæй æхгæд.
 Мæ алыварс – цъæлхъæр æмæ тыхтона...
 Ехх, аздæх ма!.. У дзæгъæлы дæ мæт...

1919 азы 21 ноябрь

* * *

Ныррухс мын кæныс ме ‘хсæв æмæ бон, –
 Фæлæ мæ цард... Äрбаввахс и кæрон.
 Äрвдзæф бæласмæ хуры тынтæ хаттай
 Äркæсынц. Фæлæ... бакалдис йæ бон.

1920 азы 24 ноябрь

* * *

Мæ цардæй не скодтон дыргъдон – æрмæстдæр фæз.
 Сæ къæхтæй надтой адæм фæз, уыди сыл цыма хæс.
 Дыргъдон næ сарæзтон, уæу-уay, –
 тæригъæдджын дæн æз.
 Фæсмон, фыдæнхъæлтæ... Мæ уд!
 Уæззау уæргътау сæ хæс!

1921 азы 5 сентябрь

* * *

Кад ницы у, зæххардыстæн, мæ уд.
 Ды се ‘мбæлццон дæ стъялытæн, мæ уд.
 Зæххон дунейы дард ыстæм, мæ уд.
 Фæраздзыстæм næ сай рыстæн, мæ уд.

1922 азы 8 июль

Цинуаты Сæрмæты тæлмацтæ

ИНТЕРВЬЮ

ВСАДНИК НА ВОЛШЕБНОМ КОНЕ

Александр ПРОХАНОВ.

Вячеслав Зелимханович, после прошлого визита в вашу прекрасную республику мое сердце постоянно влекло меня сюда. И на этот раз мой визит глубже и интенсивнее, потому что мне

хотелось бы со своей русской лексикой, со своим представлением о мире угадать осетинскую, алансскую сущность. Это не просто, потому что каждый народ – тайна. Более того, мне кажется, что каждый народ – тайна для себя самого. И вся история народа – это разгадывание тайны о себе самом. На это нацелены музыканты, поэты, художники, политики. И мне бы хотелось сегодня поговорить об осетинской тайне.

Вячеслав БИТАРОВ.

Я вам очень благодарен, Александр Андреевич, что вы после посещения Осетии так по-доброму, возвыщенно написали о

нашой республике. Ваша статья у меня всегда на столе: приятно порой перечитать, как вы с особой теплотой сказали о республике.

Та ревизия истории, изменение фактов, что после развала Советского Союза совершается в мире, коснулись и нашей маленькой республики. Мы чтим своих героев. И тех, кто в прошлом совершил боевые и трудовые подвиги, и ныне живущих – они своими славными делами и подвигами прославляют нашу большую Родину и нашу малую Родину. Но кое-кто пытается провести ревизию и опровергнуть эти славные дела. И очень важно, что такие известные всей стране люди, как вы, приезжают и говорят правду о республике.

Александр ПРОХАНОВ.

Вы правы, историю переписывают. И надо понять все свершившееся. Ведь даже события 2008 года еще не до конца поняты и самими осетинами. И те трагические события с годами будут все более и более раскрываться, как бутон цветка.

Меня на этот раз в Осетию привела какая-то тайная, может быть, даже не до конца мне ведомая сила. Вот уже несколько месяцев я двигаюсь по России, переезжая из одной ее земли в другую, из одного региона в другой, от одного народа к другому. И хочу отгадать тайну, которая содержится в судьбе и истории всех народов, всех пространств, из которых состоит наша держава, наша великая империя. Эту тайну я условно назвал мечтой. Потому что каждый народ – по-своему мечтатель. У него впереди маячит волшебная цель, огромная задача, которую он, может быть, не всегда формулирует, но эта задача позволяет народу перескакивать через пропасти, преодолевать чудовищные препятствия, преграды, совершать величайшие открытия, создавать невероятные ценности. И мне хочется понять, в чем наша российская державная мечта, и как она складывается из мечтаний отдельных, составляющих нашу Родину, народов, земель, территорий.

Алания, Осетия – это огромная таинственная страна. Ее начало теряется во временах сотворения мира. Каждый осетин – это всадник на волшебном коне. И, может быть, конь, который скачет на трех ногах по великим пространствам осетинской истории, он и есть выражение вечно незавершенной, несу-

щейся истории. В чем она, осетинская мечта? Как вам, осетинам, она мерещится? Это я хотел бы услышать и от вас, и от всех дорогих моему сердцу осетин, с кем я встречаюсь.

Вячеслав БИТАРОВ.

За несколько месяцев вы смогли объехать только несколько регионов нашей огромной России. У нас необъятная страна с разными народами, с разными культурами, языками. И если касаться осетинской мечты в рамках совместного проживания в нашем государстве, нашей общей Родине, то вы еще в предыдущий приезд в республику говорили о том, что такое русская мечта: храм на холме! И осетинская мечта – быть частью этого храма на холме и достойно участвовать в духовном развитии всех российских народов, внося свой вклад.

Это глобальная мечта нашего народа. Она обусловлена тем, что мы прекрасно понимаем: благодаря русскому народу, благодаря Российскому государству наш народ преодолел те критические события, одолел невзгоды и лишения, которые были в истории Алании, в истории нашего народа, в истории Осетии. Такие события случились и в современной истории: это и Беслан, и события в Южной Осетии. Да и многое другое преодолевалось благодаря России, благодаря русскому народу. И наш народ все это помнит, знает и ценит.

Мы попросту переплелись с русским народом, который здесь, на территории республики, исконно проживает. Есть много русских населенных пунктов, и там русские совместно проживают с разными народами. Сегодня вообще невозможно представить, что можно отделиться, быть не в составе Российского государства или не быть настолько переплетенными с русским народом. И это единство, сплоченность, общность позволило не только уберечь наш народ в течение всей его истории, но и получить развитие собственной культуры благодаря русской культуре. И, наверное, поэтому много представителей нашего народа сегодня уже представляют огромную страну на просторах земного шара. Думаю, что это и есть наша мечта: чтобы так было и дальше, чтобы наша жизнь развивалась совместно с русским народом и со всеми народами, которые проживают в нашей огромной стране.

А если говорить о мечте сугубо нашей, осетинской, если рассуждать о том, чего внутренне желает народ, то, конечно же, мы мечтаем о том, чтобы, будучи в составе России, обогащаясь ее культурой, сохранить свою идентичность, чтобы мы не потеряли свою культуру, свой язык и все те признаки, которые отличают нас от других народов и национальностей. На территории республики проживают 99 национальностей. И сегодня мы не представляем себя без кого-то из тех народов, которые на ее территории уже многие столетия проживают, взаимодополняют друг друга и обогащают культуру нашего народа.

Александр ПРОХАНОВ.

Я убежден, Вячеслав Зелимханович, что хотя утверждают, что русские являются государствообразующим народом (и это так, конечно), но и все народы России тоже являются государствообразующими. Не представляю, как существовало бы сегодняшнее государство Российское без Осетии. Потому что Осетия держит над собой свой участок звездного неба, и если она выпадет из восхитительной мозаики нашего государства, то начнется цепная реакция разрушения не только на Кавказе. Это разрушение может дойти до Якутии, до северных пределов. Поэтому у осетин, как и у всех народов, огромная государствообразующая миссия.

Я был в «Городе Ангелов», где покоятся погибшие в бесланской трагедии, и меня одолевали мучительные, горькие переживания, потому что это такая вселенская трагедия! Это как избиение младенцев в библейские времена. Ничего не может быть страшнее. Но я подумал: тот черный удар был направлен в сердце России, он должен был сокрушить государство Российской, сломать волю лидера, посеять панику и тоску в нашем народе, должен был сломать волю молодого государства Российского к созиданию. А Осетия приняла на себя этот удар. Причем этот удар пришелся на самое драгоценное, что у нее есть – по детям. И там удар иссяк: во время этого злодеяния, этого взрыва удар, направленный в сердцевину государства, задохнулся и иссяк – в крови, в слезах, стенаниях. И в этом смысле Осетия в те годы спасла государство Российское. Осетия встала на рубеже и спасла еще немощное, еще слабое государство.

А в 2008 году, когда над осетинским народом на юге нависла угроза тотального истребления, и Осетия взывала о помощи, то держава – российское, русское государство – откликнулась на этот зов, прошла своими танками 58-й армии сквозь Роксийский тоннель и отбросила этот чудовищный удар, направленный на осетинский народ. То есть за короткий промежуток времени 2004–2008 годов мы еще раз подтвердили свою неразлучность, свою незыблемость и скрепили этот договор слезами, кровью, тоской, а также мечтой о великом искуплении и о великом избавлении. Мне кажется, что вся современная история Осетии подтверждает наши связи, о которых мы говорили: Россия как держава и ее элемент Осетия как хранитель, как страж государства Российского.

Вячеслав БИТАРОВ.

Да, Россия неоднократно спасала Осетию. Именно благодаря России наш народ продолжает жить и развиваться. И в то же время вы отметили, что и Осетия вносila и вносит свой вклад в развитие России, в сохранение ее целостности и государственности. Всегда считалось, что Осетия является форпостом России на юге страны. Это действительно так даже и чисто географически, потому что через нас проходит дорога в Закавказье. И в самые тяжелые времена для России, в 90-е годы, Осетия тоже брала на себя непростую роль форпоста России здесь. Многие офицеры, боевые генералы, вспоминая те страшные 90-е годы, говорят, что как только они пересекали границу Осетии, они чувствовали себя дома. А те боевые действия, противостояние бандитам, вел наш простой народ, который прекрасно понимает, кому мы обязаны жизнью, понимает, что и на нас лежит общая ответственность за целостность и безопасность нашей Родины. Конечно, хотелось бы, чтобы не в таких делах, как Беслан или события в Южной Осетии, приходилось нашим народам доказывать друг другу свою преданность, братство, проявлять взаимоуважение. Хотелось бы, чтобы мы подтверждали свое братство успехами достойных представителей нашего народа в спорте, науке, культуре. Но, к сожалению, те силы, которым целостность России, ее сила, ее возрастающая роль не дают покоя, совершили те злодеяния. И сколько бы лет ни прошло, невозможно забыть ту трагедию, что произошла в Беслане. Это всегда будет оставаться болью для нашего народа и для

всех народов России. И мы благодарны всей России, что разделила нашу боль. И мы помним, чтим не только память погибших детей, но и сотрудников отряда специального назначения, которые сложили здесь свои головы, освобождая наших детей. А те, кто остался жив, они живут израненными и помнят эту боль. Конечно, Осетия – маленькая по территории, маленький народ. Но я считаю, что без осетин, как и без других народов, которые живут в нашей стране, Россия не может существовать, не может быть сильной и целостной.

Так что полностью разделяю ваше мнение.

Александр ПРОХАНОВ.

Конечно, было бы хорошо, если бы в иных ситуациях, на других примерах, без слез и трагедий мы доказывали свою нерасторжимость. Мне кажется, что таким примером является судьба и миссия Валерия Гергиева, великого осетина, который со своими музыкальными откровениями проделал мировой путь. Он, конечно, прежде всего – осетин, он плоть от плоти великой осетинской культуры. Но с какого-то момента он стал музыкантом всея Руси, вышел за пределы Осетии и стал общероссийской драгоценностью. А потом он перешагнул и эти пределы, стал мировым художником, мировым музыкантом. И его путь от осетина кциальному русскому музыканту и всемирному, вселенскому дирижеру тоже рассказывает нам о вселенской осетин. Осетин не может быть заключен только в своем ущелье. Ведь была пора, когда он владел гигантскими пространствами. И если сейчас эти пространства сократились до небольшой территории, то духовно эти пространства остаются. И осетинский дух расцвел в Гергиеве, как, может быть, ни в ком. Мне кажется, что триумфом Гергиева является концерт, который он давал на развалинах Пальмиры.

Пальмира – это памятник эллинизма, это элининский амфитеатр. Это арена страшной бойни, что происходит на Ближнем Востоке, это соединение древности и современности. Туда пришел со своей музыкой Гергиев и покрыл куполом своей вселенской любви и благодати все страдания и беды мира. Гергиев является примером проникновения наших народов друг в друга на плацдарме культуры и веры.

Вячеслав БИТАРОВ.

Конечно, сегодня нельзя отделить Валерия Абисаловича от российской культуры и нельзя, в то же время, считать его только представителем российской культуры. И то, что он уже сделал и продолжает делать, будет оцениваться еще долгие годы потомками не только в Осетии, в России, но и во всем мире, поскольку он стал вселенским музыкантом и получил высокую мировую оценку. Надо сказать, что его роль велика не только в культуре, она велика и тем, что он несет в своей музыке: она объединяет народы. Его концерты были в Пальмире под звуки рвущихся снарядов, на площади в Цхинвале, после тех трагических дней пятидневной войны... Да и сейчас на площадях многих мировых центров – в Париже, Лондоне – он несет мир и объединяющий народы дух. Наверное, этот дух сохранился у нашего народа еще с тех пор, когда наши предки владели большими территориями благодаря своему развитию, мужественности, воинскому духу. И хотя территория сократилась, но дух остался.

Республика гордится достойными представителями во многих областях: в культуре, спорте, науке. И они уже не только представители Осетии, а наше общее российское достояние. Тренер Станислав Черчесов возглавил нашу футбольную команду, думаю, он еще внесет свой вклад в развитие российского футбола.

Недавно в республику приезжали представители Вагановской хореографической школы. Они обратили внимание на наших детей, которые поедут учиться в балетную школу. То есть через русскую культуру наши дети получают возможность приобщиться к мировой культуре, и Осетия своими талантами пополняет сокровищницу нашей российской культуры.

Александр ПРОХАНОВ.

У русских есть поговорка «Не красна изба углами, а красна пирогами». Осетия красна своими пирогами. Осетинские пироги – это такая же неповторимость, как народные песни, например. И мало того, что они очень вкусные, в них еще заложена огромная философия: земля, вода, солнце... И пироги с этой космогонией появляются в каждой осетинской семье чуть ли не каждое обеденное время. То есть всякий осетин, съедая

пироги, говоря во время трапезы о бытовом, о сиюминутном, в то же время приобщается к космосу. И в этом смысле осетины – космический народ, космисты.

Ведь что символизируют эти пироги? Они символизируют космическую гармонию, символизируют идею мирового космического порядка. А мировой космический порядок, если это перевести на язык нашей социальности, это справедливость. Космос устроен справедливо. Господь Бог – это символ справедливости. Поэтому осетины в своем застолье, в разговорах, на проводах в тот мир, на рождении ребенка все время явно или неявно находятся в атмосфере философии справедливости. Вы, Вячеслав Зелимханович, абсолютно современный человек, политик, в недавнем прошлом бизнесмен. Вы связаны с управлением страны, народа в очень острый, драматический период нашей истории. Вы чувствуете себя едоком этих пирогов? Чувствуете лично божественную миссию установить на земле порядок, справедливость?

Вячеслав БИТАРОВ.

Скажу откровенно: с этой целью я и вступил в должность. Я никогда не представлял, что займусь такой пост. Я выстраивал свой путь как предприниматель, и это было не просто зарабатыванием средств. Я хотел честно вести бизнес. Старался создавать что-то интересное, хотел, чтобы это были производства с применением современных технологий и чтобы были созданы достойные условия для сотрудников, которые вместе со мной выстраивают бизнес.

Я всегда стремился выстроить социально справедливый бизнес, чтобы те сотрудники, которые вместе со мной днем и ночью трудятся, имели достойные условия для работы и отдыха. Для этого строил дома, где предоставлял квартиры сотрудникам. На предприятиях есть своя бесплатная скорая помощь, врачебные кабинеты. Есть спортивные залы, бассейны, где наши сотрудники могут бесплатно заниматься. Я считаю, что это честный, социально справедливый бизнес.

И когда я оказался на столь высокой должности, то поставил себе целью так же выстраивать свою ежедневную работу – честно и справедливо. Соответствующие требования я предъявляю ко всей своей команде, которая сформировалась и продолжает

формироваться, обновляться, как и должно быть. И конечно, хочется, чтобы в команде были люди, которые разделяют эту позицию и хотят работать, исповедуя принципы справедливости. Ведь от этого зависят судьбы сотен тысяч наших граждан, их возможности воспитывать своих детей в атмосфере социальной справедливости, равной доступности бюджетных благ. Они, к сожалению, пока невелики и исходят от возможностей бюджета, но они должны быть доступны всем. Чтобы независимо от социального положения и финансового статуса каждый гражданин мог пользоваться этими бюджетными благами, воспитывать своих детей, обучать их, получать услуги здравоохранения. В этом я вижу свою главную цель и главное предназначение как руководителя своего народа. Когда я вступал в должность, об этом мне говорил президент России Владимир Владимирович Путин. Он добавил: будет очень тяжело, но вы не забывайте, что у вас есть самая главная цель и самая главная благодарность, если Вы сможете этого добиться, – это благодарность вашего народа; поэтому выстраивайте свою работу, исходя из этого... Это были слова президента. Стараюсь руководствоваться ими. И на очередной встрече, которая состоялась не так давно, об этом отчитался и получил дальнейшие напутственные слова, чтобы республика успешно развивалась.

Александр ПРОХАНОВ.

А какие конкретные планы, проекты перед вами стоят, чтобы эта осетинская мечта о божественной справедливости приблизилась, чтобы стала осозаемой? Мечта недостижима, потому что она божественна. А цель – достижима. Какую конкретную цель вы ставите перед собой в республике?

Вячеслав БИТАРОВ.

Основная цель – это улучшение жизни наших граждан. Для того, чтобы этой цели добиться, надо решить массу организационных вопросов, в частности в бюджетно-финансовой сфере. И я считаю, что мы за два года добились этого: мы стабилизировали свой бюджет, практически на 40% увеличили доходы бюджета. Ведь для чего нужны финансы? Чтобы иметь возможность жизнь людей улучшать, увеличивая их доходы. И вот за два года мы этих целей добились: увеличили заработную плату

в большинстве сфер бюджетной деятельности. Исходя опять-таки из возможностей бюджета, мы создаем максимально комфортные условия в среде обитания наших граждан: это и дороги, и окружающая среда, в частности – городская инфраструктура. Мы приступаем к основательному ремонту наших улиц, в том числе главной улицы нашей столицы – проспекта Мира, с которого началась история крепости Владикавказ. Хотим сделать нашу столицу привлекательной и для жителей, и для гостей, туристов. Строим больницы. В ближайшее время откроется четыре детских сада. У нас, к сожалению, пока существует очередьность в детские сады.

Немаловажную роль в создании комфортной среды играет сохранение идеологии народа. И для государства Российского необходимо, чтобы была выработана идеология на основе той мечты, о которой Вы, Александр Андреевич, говорите. Необходима общероссийская идеология. И исходя из общероссийской идеологии, формируется наша идеология.

Идеология нашего народа была выстроена и выработана нашими предками, которые владели большими территориями. И на этой основе сложилась их психология, видение мира и себя в этом мире – то, что они передали нам генетически: это уважение младшего к старшему и старшего к младшему, уважение мужчины к женщине и женщины к мужчине, то есть принципы общественного жития, необходимые всем нам. Эту идеологию нам надо сохранять и развивать, адаптируя к современным реальным условиям, но ни в коем случае, конечно, не терять свою идентичность в составе великого государства. Если нам удастся все это воплотить, тогда, думаю, будет успешной дорога к достижению той цели, о которой вы сказали, – справедливости.

Александр ПРОХАНОВ.

Мы смертны, нас одолевают заботы. А вас как руководителя одолевают заботы, может быть, в большей степени, чем других граждан, потому что вы должны заботиться не только о своих близких, но и о народе в целом. Забот не счастье. А времена сейчас трудные. Нашу страну обложили со всех сторон. Народ беднеет, у некоторых людей опускаются руки, кое-кто начинает роллать, у тех, кто вчера проявлял энтузиазм, сегодня возникает уныние. И задача руководства страны в целом (или рес-

публики, района) – не допустить, чтобы у людей руки опустились. Нужно коснуться каких-то глубинных кодов внутри человека, чтобы разбудить ту мечту, о которой мы говорили, и чтобы мечта позволила людям перейти этот трудный «перешеек», чтобы она убедила людей, что трудности временны, а впереди – лучезарная звезда. Вам, Вячеслав Зелимханович, приходится постоянно выступать в СМИ, на встречах, митингах, в дни торжеств. С чем вы обращаетесь к народу своему в период затруднений, огорчений? Какие слова находите?

Вячеслав БИТАРОВ.

Прежде всего, хочется опираться на историю. В жизни нашего народа было много трудных отрезков времени, и всегда народ успешно их преодолевал. Преодоление этих трудностей объединяло и сплачивало народ. И, исходя из нынешних трудных реалий жизни, нашему народу также необходимо сплачиваться, чтобы преодолевать трудности. Только сплотившись внутри республики, сплотившись внутри государства, сплотившись вокруг нашего президента воедино – независимо от национальности, вероисповедания – мы сможем преодолеть трудности. И это должен понимать каждый, потому что, только осознав это, мы сможем с трудностями справиться. И я не только обращаюсь к людям с этими призывами, но стараюсь подкреплять слова своей собственной деятельностью, каждодневной работой. Считаю, что только это объединение и сплоченность позволят нам выстоять и двигаться вперед. Но для этого народ должен быть уверен и ощущать, что это не просто призывы и не только слова, но и реальная деятельность руководителя региона и руководства республики в целом.

Александр ПРОХАНОВ.

Спасибо за беседу, Вячеслав Зелимханович. Она меня вдохновила и укрепила в моих исследованиях, моих представлениях. Я после нашей с вами беседы продолжу странствие по Осетии. Хочу побывать в горах, посмотреть на ваш удивительный, аскетический, каменный, первозданный монастырь. Такое ощущение, что в нем зарождалось христианство. Мои предки, молокане, которые были гонимы, находили в Осетии приют. И я очень

благодарен осетинам за это, благодарен вам за такое душевное приятие.

Вячеслав БИТАРОВ.

Так получалось, Александр Андреевич, что, находя приют в Осетии, люди потом развивали республику, помогали нашему гостеприимному народу. Ваши предки были здесь известными предпринимателями – обеспечивали людей мукой, хлебом. Это и есть пример взаимопомощи и взаимного развития наших народов. Все 99 национальностей, которые у нас живут, дополняют и обогащают друг друга. И без какого-либо из этих народов уже не будет той республики, которая сегодня дает миру достойных людей.

Александр ПРОХАНОВ.

Давайте договоримся, что следующая наша встреча будет проходить в священной роще. Мы накроем столы и будем есть осетинские пироги, пить осетинское домашнее вино во славу Осетии и России. И подтвердим, что мы неразлучные братья.

Вячеслав БИТАРОВ.

Конечно, Александр Андреевич. Я приглашаю вас еще раз приехать к нам и предлагаю вместе посетить мою малую родину, где я вырос, где в свое время зарождалась промышленность нашей республики.

Александр ПРОХАНОВ.

Принимаю приглашение, и в следующий раз хочу попросить предоставить мне для поездки не машину, а вашего волшебного осетинского трехногого коня.

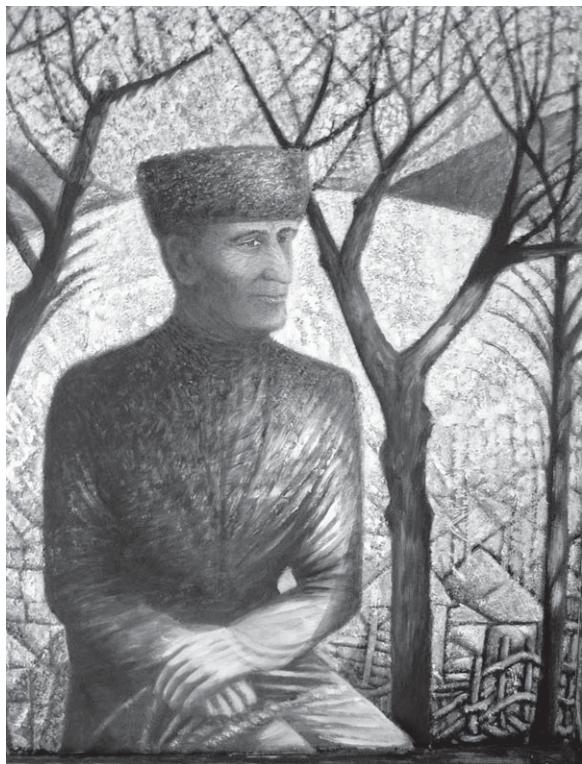
*Газета «Завтра»,
2018, сентябрь, № 37*

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

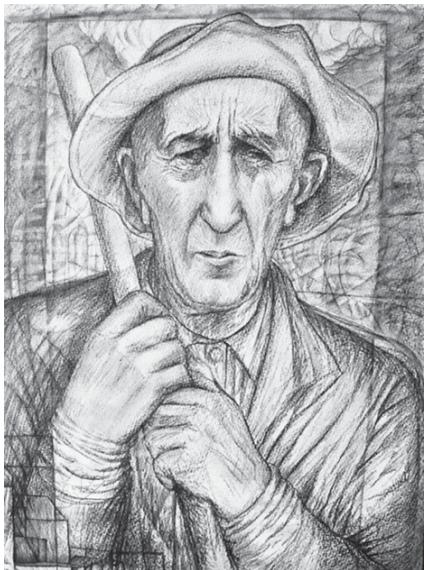

*Нә равдысты –
Дзиуаты Батрадзы күистытә.*

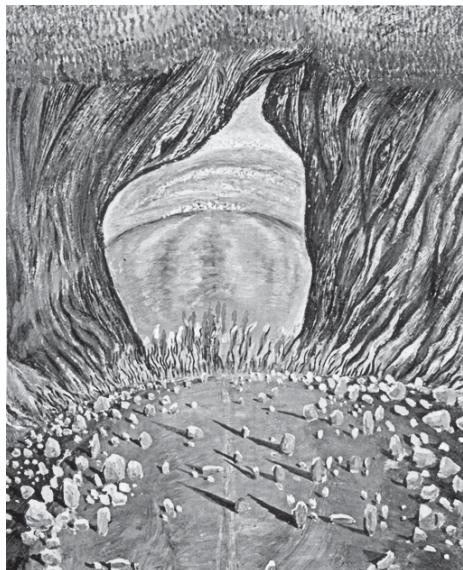
Мәө фыңды сурәт.

Фытайау.

Мәс сыйаг.

Дүртæ.

Уазджытæм әнхъæлмæ кæсгайæ.

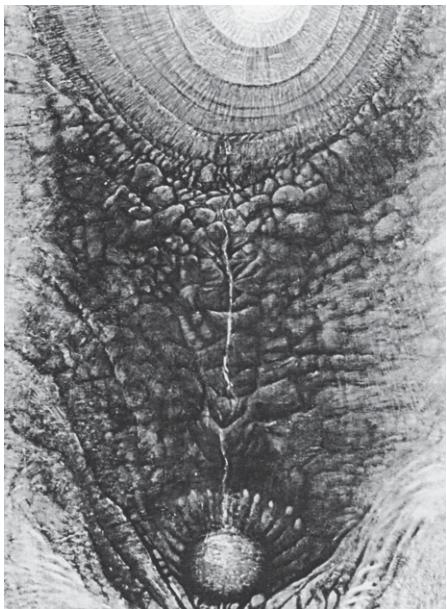

ҮАДЗӘФ.

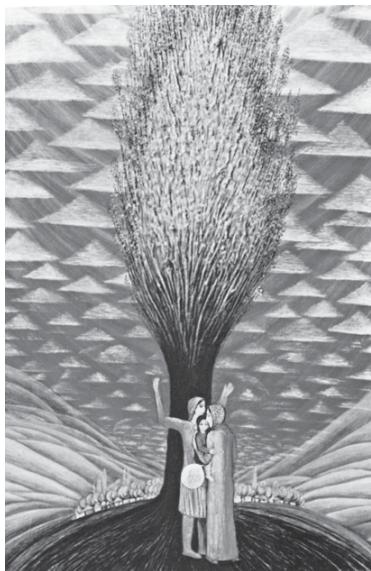
ҮАЛДЗӘГ.

Къада.

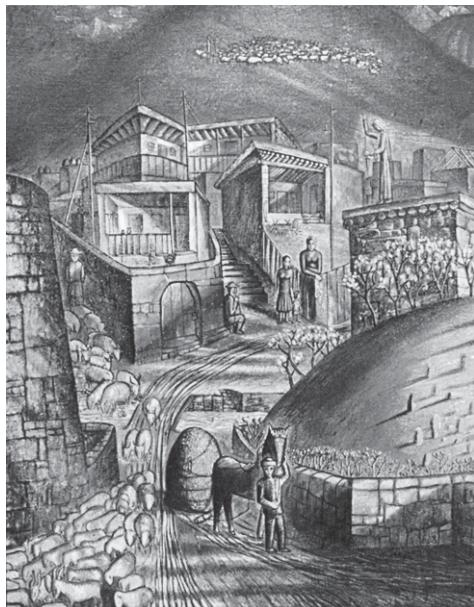
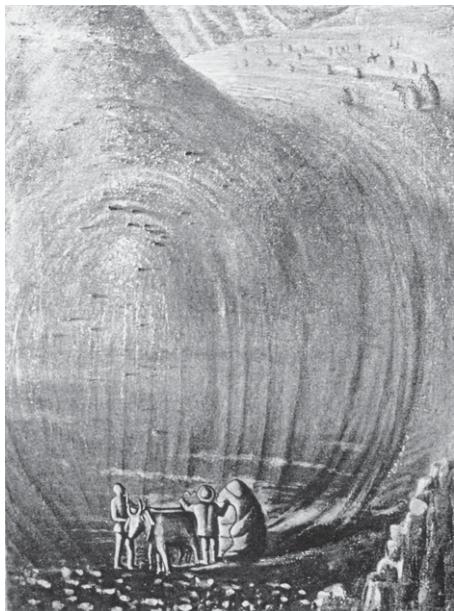
Куадзәны бон.

Күйівд.

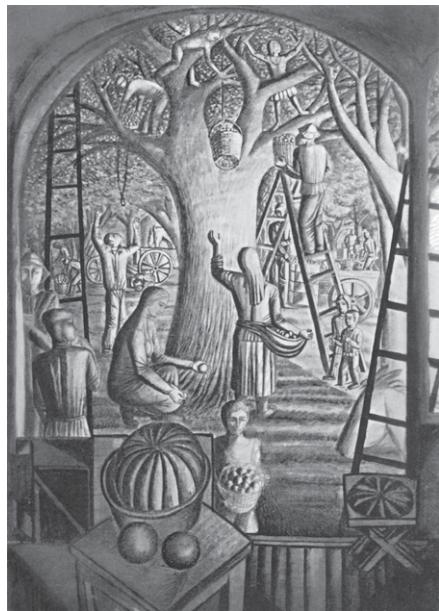
Кәхңгәнән.

Хосласджытә.

Изәр Зәрәмәдҗы.

Фәззыгон дыргъдоны.

Изэр Тибы.

Уыцы уалдзæг мысгæйæ.

Мелодитæ.

ҮИДӘГТА

МЗОКТЫ Асләнбег

ИРОН ТУДЖЫ ‘РТАЕХТА АМЕРИКАЕ АЕМАЕ АВСТРАЛИЙЫ

*Иугай ныйистәм, ныууагътам нә бәстә...
Къоста*

*Мәкъабаз хуссары, фәсденджыз, риссы,
Мәзәрдәйы кәрдиҳтә ихсийинц кәмдәр.*

Цәрекъаты Аликсандр

Мә размә диссаджы чиныг¹. Фыңцаг хатт дзы йә автортә ирон чиныгкәсәгән дзурынц, XIX әнусы кәрөн әмәе XX әнусы райдайәни нә фыдыбәстәйә Цәгат Америкәйи паддзахадтәм (АИШ әмәе Канадәмә) әмәе Австралиимә чи афтыди хуыздәр цард агурағ, уыцы ирон адәмы тыххәй.

Рагәй дәр мә фәндыди, чи уыдис уыцы әнәэзонгә фыссәг – уацау «Ацәмәзы авд фырты» (Max дуг, 1998, № 10) автор, уый базонын. Ивгүүйд әнусы нәүәдзәм азты аз бакастән уыцы уацау Уәрәсейаг Паддзахадон Чиныгдоны трофеин журнал «Горцы Кавказа»-йы. Журнал мыхуыры цыди Прагә әмәе Варшавәйи XX әнусы 20-әм әмәе 30-әм азты. Уацауы хабәртә уыдисты ирон цардай, Уәлладжыры комы Тыхамоны хъяуы хицән бинонты хъысмәты тыххәй.

Абайты Вассойы номыл гуманитарон әмәе социалон иртасәнти институты сәмбәлдән әфсармҗын ләг Мәрзойты Исламбегыл. Йә күсән уаты стъолыл федтон, цы чиныгджы кой уын кәнен, уый әмәе йә ракуырдтон бакәсүнмә. Къурийи дәргъы чиныгәй нә фәхицән дән. Бирәе ирәттә дзы ссардзысты сә мыггәгты минәвәртты. Ирыстоны сын хицән ном дәр ма әрхъуыды чынди – «уәрәседзаутә», «сыбырдзаутә», «ман-дзурдзаутә», «америкдзаутә».

¹ Марзоев И. Т., Малкарова Н. О. Эмиграция осетин в страны Северной Америки и Австралию в первой трети XX века. Владикавказ, Изд-во СОИГСИ ВНЦ РАН, 2016.

Аз дәр дзы бацагуырдан мәхионты – Мзокты. Разындысты 10: Мзокты Бза, Буца, Гамбол, Дженардыхъо, Дзе, Кирилл, Никитә, Пъауыл, Тамерлан әмә Темырхъан.

Мзокты Бза, Нузалы хъәуы райгүйрди 1859 азы. 1912 азы аңыди Цәгат Америкәмә, сахар Анкориджмә. Фәстәмә сыйздәхти 1932 азы 5 апрелы. Аңыди Нузаләй 18-аздзыдәй, сыйздәхт 37-аздзыдәй.

Мзокты Пъауыл дәр Нузалы хъәуы райгүйрди 1896 азы. Аңыди Канадәмә сахар Ванкувермә 1915 азы 24 сентябрь. Уәд ыл цыди 19 азы. Фәстәмә нал сыйздәхти, бazzади Канадәйы.

Мзокты американдаутәй иуы әз дәр әрәййәфтон. Йәк кой ис чиниджы 450 фарсыл. **Мзокты Химаны фырт Темырхъан**, нузайлаг, райгүйрди 1895 азы. Америкәмә аңыди 1912 азы Әмбалты Алыксандримә. Күиста сахар Сан-Францискойы. 1919 азы баңыди АИШ-ы Коммунистон партимә, сис активон архайәг. Ирыстонмә әрбаздәхти 1932 азы 5 апрелы Йәхшиәй уәздандаәр әмә әгъдауджындәр ләг нае уыди. Әрхаста Әмбалты Алыксандыры хо Елисәйы. Раңыди сын хорз цот – әртә ләппүйи әмә дыууә чызджы: Цәрадзон, Ирмә, Къottt, Кларә әмә Къюла. Ирон әгъдауттә әмә ирон царды уаг уымәй хуыздәр Нузалы хъәуы ничи зыдта. Туджджынты-иу бафидауын кодта. Хуыцауай йын ләвәрд уыди кувыны амонд. Уыди зондджын әмә стыр хъаруы хицау. Уазәгуарзаг бинонтә уыдысты, әнә кусарт акәнгә уазәджы нае уагтой сә хәдзарәй. Цалдаәр хатты Темырхъанмә уазәгуаты фәци нае зындгонд историк әмә этнограф Калоты Барис әмә йә бирә цәмәйдәрты фәффарста нае рагфыдәлты цард әмә әгъдауттәй. Темырхъан амарди Нузалы 1969 азы, ныгәд дәр әрцыдис уым.

Темырхъаны цотыцот Андрей мын загтта, ивгъуыд әнусы 80-әм азты сә Америкәйә агурәг кәй уыдис, уый тыххәй. Йә ныхәстәм гәсгә, АИШ-ы Темырхъанән бazzади бинонтә, фәлә уыдоны тыххәй Андрей бәлвүрд хабәрттә нае зыдта.

Темырхъаны чызг Кларә мын радзырдана йә фыды тыххәй: «Америкәйи мә фыдән бazzади бинонтә: ус әмә дыууә ләппүйи. Йә бинойнаг та уыди, сыйзәрин цы әрзәткъахәнты къахтой ирәттә, уый хицауы чызг. Ирыстонмә мә фыд йе ‘мбәлттимә әрбаздәхти 1932 азы, фәлә йә райгүйрән бәстә хорз уавәры нае уыди – ам скодта әххормаг заман, бахәрынмә ницы уыди. Темырхъаны ма бәргә фәндыди фәстәмә йә би-

нонтәм аңауын, фәлә йә нал ауагътой арәныл. Уәд үә бинонтән визәтә райста, цәмәй уыдан ардәм әрбаңыдаиккөй. Фәлә ус зыдта Уәрәсейи уавәр әмә не сразы Ирыстонмә ссәуыныл. Фыбыбастәй хәсты заман Темирхъан уыди фронты. Уым уәззау цәф фәцис әмә бирә фәхүиссыди госпиталы. Хәсты фәстә бинонтә бирә хъизәмәрттә бавзәрстөй сә фыды тыххәй. Оргәнты кусдҗытә-иу үоты фарстой, цәуыл семә фәнхас кәнен сә фыд, цы радзуры Америкәйи әрдән тыххәй. Ракәсын сә нә уагътой сәрибарәй. Темирхъан дәр мәсты куыд нә кодтаид, фәлә хъуыди бинонты хәссын, сыхы, хъәуы, мыггаджы әгъдау дәттын. Рәестәг – уәззау, әргом дзурыны бар нә уыдис, әмә нә фыд уымән ницы дзырдта үә американ әрдән әмә үә уымы бинонты тыххәй. Иу уәлдай ныхас – әмә дә Сыбыры амәддаг бакодтаиккөй. Ахәм замантә уыдис уәд».

Америкәйи цәргәйә бazzадысты Мзокты Гамбол әмә Мзокты Тамерлан (әрди Сан-Францискойи), Канадәйи та – Мзокты Кирилл әмә Мзокты Пъяуыл, иннәтә сыйздәхтысты XX әнусы әртынәм азты.

Әмә афтә ныхас цәуы чиныдҗы фәрсты иннә ирон мыггәгти минәвәрттыл дәр.

Чиныг арәзт у фондз хайә: 1) разныхас; 2) алфавитон ранымад, үә раптуыраен бәстәй Америкә әмә Австралимә чи аңыд, уыци адәмән; 3) хатдәгтә; 4) эмигрантты сәрмагонд номхыгъд (әрмәст мыггаг әмә ном әмә чиныдҗы фарсы номыр, адәймагән үә кой кәм ис, уый); 5) зонинәгтә: Интернеты сайттә АИШ, Канадә әмә Австралийи; Җавәр чингуытә, газеттә, уаңтә, хицән адәймәгты архивтәй фәпайда кодтой, уыдоны номхыгъд.

Җавәр ахкосаңтә уыдис ираэтты эмиграцийән? «Основным мотивом эмигрантов из Осетии чаще всего была возможность накопить за границей капитал, что позволило бы решить проблемы личного достатка и укрепить материальное благополучие всей семьи. Имели случаи переезда в указанные страны к ранее выехавшим членам семьи или родственникам. Это было многоэтапное явление, бытовавшие в различных формах – от сезонных заработков до многолетнего пребывания за границами Российской империи», – фыста үә иртасән күисты Хъаныхъуаты Зәлинә («Женское пространство в пореформенной

Осетии» //Северная Осетия: История и современность. Вып. 5, 6. Владикавказ, 2004).

Фылдәр адәм фәсарәнтәм кусынмә цыдысты быдыры хъяутаёй, Уәлладжыры әмә Дыгуры кәмттәй, къаддәр та – Тәгиаты әмә Күырттаты кәмттәй. Зын сын куыд наә уыдаид цәрын сә ног бынәттык наә зыдтой әвзаг, наә сын хәстәджытә, наә хиуәттә уыди ног зәххыл, не ‘мбәрстый әгъдәуттә әмә царды уаг, кәдәм әрбацыдысты әмә кәм әрцардысты уыци паддзахәдты. Фәлә дзы бирәтә тагъд базыдтой англисаг әвзаг, уый руаджы та ссардтой куыст. Бирәтә Америкәйы райстор ног дәсныйәдтә: шофыры, слесыры, әфсәнвәндаджы кусәджы, әрзәткъахәдҗы, механичы, амайәдҗы. Ахәмтә дәр дзы разынди, Америкәйы уәлдәр ахуыр кәй къухы баftyди. Цалдәрьи нәмттә дзы ранымайдынән:

Таболты Джорги АИШ-ы фәзи хәдтәхдҗыты институт, сси хәдтәхдҗыты конструктор. Гуыргә та ракодта 1875 азы Салыгәрдәны (Алагиры). Касть фәцис Әрыдоны дины семинар, куыста ахуыргәнәгәй. Ирыстонәй ацыди Канадәмә 1906 азы. Цыдис ыл 29 азы. Йә райгуырән бәстәмә нал сыздәхт. Царди АИШ-ы. Амарди 1932 азы 14 майы, уәд ыл цыди 57 азы. Ныгәд ис Чикагойы. Йә фырттә абон дәр цәрынц уым.

Зураты Әфсимахойы фырт Дзегка райста Америкәйы бәрzonд техникон ахуырад. Чикагойы фәзи техникон институт әмә куыста инженер-техникәй. Райгуырд Әхсәуы хъяуы 1887 азы. Дзәуджыхъяуы касть фәзи реалон училищә, уыди РСДРП-ыы уәнг. 1907 азы йә әрцахстой, тәрхонгонд ын әрцыд цәрәнбонты Сыбыры уәвүин. 1910 азы алғыд. Тугъанты Батырбек әмә Дудараты Сафаримә ацыд АИШ-мә. Ирыстонмә нал сыздәхт².

Чиныгkәсәджы фәндзән зонын, цал ироны ацыди Цәгатаг Америкә әмә Австралимә әхча бакусынмә. Бәлвырд зонинәгтә ацы фарстән ничи ратдзән, фәлә Тедтойты Асләнбегмә гәстә, «Ирыстонәй Октябрь революцийы агъоммә ацыд әппынкъаддәр 15 мин адәймаджы – Ирыстоны цәрдҗытән сә 12 проценты (Ирыстоны 1913 азы царди 130 мин адәймаджы)» (Тедтоев А. А.

² Зураты Дзегка (Филипп) уыди зынгә ахуыргонд. Ныфыста чиныг «Северные иранцы Восточной Европы и Северного Кавказа», АИШ-ы, Англисы әмә Германы архивты цы әрмәг ссардта, уыдан бындурыл. Чиныджы 1-ат том рацыди Нью-Йорчы 1966 азы. 2014 азы та йә руаягътой Дзәуджыхъяуы ЧОП «Юстас» әмә Насхъидаты Василийы әххуысәй (Редакцияны фиппанинаг).

Временнопроживающие крестьяне в Северной Осетии во второй половине XIX и начале XX века. Дзауджикуа, 1952).

Америкәмә цәуыны аргъ уыди 200 сомы, 100 сомы та ләгән хъумамә йәхимә уыдаид. Әдәппәтәй 300 сомы. Гыццыл әхца нә уыдысты. Әмә ахәм әхцатә кәмә нә уыди, уыдон-иу хәс ракуыртой сә хәстәджытәй, кәнә та-иу банкәй райстый әфстая.

Фәсарәнтәм-иу ацыдысты науләүүәнтәй: Америкә әмә Австралимә – Либавәйә (Курляндий губерни Уәрәсей), Гамбургәй (Германи), Роттердамәй (Нидерландтә), Ливерпуль, Глазго әмә Саутгемптонәй (Англис), Владивосток әмә Харбинәй. Дзәуджыхъәүәй Владивостокмә фәндаг-иу бацахста 20 суткәйы, уырдыгәй Америкәмә та – 12 суткәйы. Әдәппәтәй – фәндагән хъуыди мәй.

Эмигранттән сә фылдәрыл цыдаид 20–30 азы. Уыдон уыдысты әрыйгон нәлгоймәгә, сә бон уыди зынтән бабыхсын.

Нә курдиатджын фыссәг Хъайтыхъты Азәмәт йә радзырда «Годжиты Пойда»-йы америкәдзауты тыххәй дзәгъәлы нә фыста: «Әвәдза, ныхас мыдышындаидәй уәлдай нәу. Дзыхәй куы сирвәзы, уәд цымыдис хабар дидинәгәй дидинәгмә фәндир цәгъдәгә скъәфы. Иу ком, иурагъын әнәсгәрст нал вәйиы... Амырычы, дам, әхца халамәрзәнәй ссивинц, – ахәм цымыдисаг хабар сәнкъуысын кодта Иры фәсивәдәй бирә кәйдәрты әмә сә цыбыр базыртә схъил кодтой». Годжиты Пойда дәр хәеххон хъәу Уыналај араст ие ‘мбәлттимә – Уырымты Гәбис, Хъайтыхъты Бәтәхъо, Черчесты Гәгка, Икъаты Асләмәйрзә, Хъайтыхъты Афәхъо әмә Хъайттаты Угъалыхъимә Америкәмә әхца бакусынмә. Уыдонәй Угъалыхъ әмә Асләмәйрзә Ирыстоныл нал сәмбәлдисты, Асләмәйрзә 1921 азы, Уәрәсемә здәхгәйә, Японий фәрнычын әмә амарди, ныгәд дәр уым әрцыди. Угъалыхъ та царди АИШ-ы.

Америкәдзаутәй цалдәры кой әнәракәнгә нәй: сә царды хабәрттә сты цымыдисаг.

Дегъойты Дзардаджы фырт Уырысби райгуырди 1882 азы Къаматы хъәуы. 1916 азы ие ‘мбәлттимә, уәд ыл цыди 34 азы, ацыди Цәгат Америкәмә. Ие ‘мбәлттәй иу уыди Цәлкосты Алимырзә. Раздәр әрбинаэттон сты Канадәйы – Ванкуверы. Уырысби уырдыгәй йәхи айста АИШ-мә. Уым фәцарди 12 азы: Аляскәйы әрзәткъахәны амал кодта сыгъзәрин, Вашингтоны

къахта стыр къанау, Чикаго әмәе Сан-Франциской арәзта хәдзәрттә. Күсджытән мызд хорз фыстой. Иухатт әм әрбасыдысты ирәттә, алагирәгтә. Кәм цардаиккой, уый сын нә уыд, әмәе сәе Уырысби әрбынәттон кодта сахары кәрон күйдэдоны. Уыңы сарайән йәх хицау уый күү базыдта, уәд Уырысбийыл баләвәрдта тәрхондонмә. Дыууг азы йын стәрхон кодтой. Күиста ма әндәр бинәтты дәр. Иухатт ыл бәлас рахауд әмәе йын ныщавта йәх сәр. Тынг уәззауәй йәх аластойрынчындонмә, йәххи әппындәр не 'мбәрста. Афтәмәй йәх мәрддонмә күү арвитеиккой. Уым йәх чемы әрцыди. Бирә фәхүүссыди рынчындоны әмәе сәдзәбәх. Арвыстой йәх кусынмә уләфән паркмә. Парчы хицауы зәрдәмә Уырысби фәңцидис, арах-иу әй әрбахуыдта йәх хәдзармә. Әмәе йын баләвар кодта йәх фәссахайраг хәдзар, йәх фарсмә та – егъяу зәххы хай, ноджы – бәх, хъуг, сәгъ. Уырысби байдынта кусын. Фыңцаг аз йәхәдәг иунәгәй зылди зәхмә. Дыккаг аз та баххуырста кусәг. Ныссагъта картоф, нартхор, алыхуызон халсартә. Йәх хъәздыг тылләг ауәй кодта әмәе дзы райста бирә әхца. Йәхицән балхәдта ног уәлә әмәе къахы дарәс, сыгъзәрин сахат, дамбаца әмәе бирә әндәр дзаумәттә. Фәлә тынг мысыди Райгуырән бәстә әмәе 1928 азы ныуугъя, цы йәм уыдис, уыдан иууылдәр әмәе рацыд Ирыстонмә. Йәх фәндаг рауад тынг зын әмәе гуыргъаҳъ: цы йәм уыди зынаргъ дзаумайә – әхцайә, сыгъзәрин сахатәй, хәңгәнгарзәй – иууылдәр фесты уәйгәниаг. Уәддәр сәмбәлди йә къонайыл. Амарди 1977 азы.

Цәгәрраты Агойы фырт Хъамболат (1876–1930). Уыди йын артә 'фсымәръ: Даҳъю (Бәппү), Хъайсын, Алихан әмәе хо Цъәхчызг. АИШ-ы Хъамболат уыди дыууә хатты. Фыңцаг хатт йәх мадырвадәлтимә – Баситимә. Дыккаг хатт та ацыд йәхәдәг әмәе акодта йемә ие 'фсымәр Алиханы. Цәмәй дәе Хъамболат йемә акодтаид, уый тыххәй йын, Америкәмәе аңауын кәй фәндыйд, уыдан ләвәрдтой стыр гал.

Хъамболат дыууә метрәй даргъдәр уыди, хъаруджын, стыр ныфсы хицау, иу цәфәй гал фәлдәхта. Америкәйи ссардта күист – хъәддаг бәхты – мустангты – тәпсигъуә кодта. Иу ахәм бәхән-иу ын фыстой 5 долләры сыгъзәринәй. Иу бонмәиу әфсымәрты бон уыди фәйнә 3–4 мустанджы тәпсигъуә кәнүн. Афтәмәй әфсымәртә тагъд сләууыдысты сәе къәхтыл. Хъамболат балхәдта тавернә бильядимә. Әфсымәртә Аме-

рикәйә әрбаздәхтысты революцийы размә. Цы ‘хца бакуыстай, уыданәй 1914 азы балхәдтой Налцыккән йәастәүе стыр хәдзар. Цардысты хъәздыг.

Хуытъинаты Осмәны фырттә Дзанхотт, Ауызби әмә Микал. Адон Америкәйә семә сластой хъәуюонхәдзарадон техникә әмә күистуаты әппәт дзаумәттә. Сластой тауән, хуымгәрдән әмә найгәнән машинәттә. Уәды заманы зәхкусәг нартхоры мыггаг къухәй әппәрста алырдәм, рәгъәй нартхор нә сагътой. Әфсымәртәй иу нартхор ныссагъта рәгътәй, әмәйыл әмхъәуккәгтә худтысты: «Фәzzәджы ай цы әркәрдзән ам?» Коллективизацийы дуг куы раләууыдис, уәд әфсымәртә сә техникә иууылдәр радтой колхозмә. Америкәйы уарзой кусын. Сахар Сиэтлы сә хъуылдағтә хорз цыдысты. Ирыстонмә куы ‘рбаздәхтысты, уәд зәххы күист кодтой, дардтой фос, уыдысты цәрәг адәм. Колхозтә аразыны рәстәг Дзанхотт хъыгдард байяфта – хаст әрциди Казахстанмә.

Әнәзәгъә нәй, чиниг чи сарәзта, уыдоны тыххәй. Сә иу – Мәрзойты Темырхъаны фырт Исламбет – историон зонәдты доктор, Абайты Вассойы номыл ГСИИ-йы хистәр зонадон кусәг, у фондз монографийы әмә бирә зонадон уацты автор.

Исламбеттән стыр әххуыс бакодта Малхъарты Нателлә – чиныдҗы дыккаг автор. Нателлә кусы Тугъанты Махарбеджы номыл Дзәуджыхъәуы аивадон музейы чиныгдоны хиңауәй.

Сә арфәйаг күисты тыххәй Исламбет әмә Нателләйән зәгъәм стыр бузныг.

РАЗАГЪДЫ ЛÆГТА

Владимир ТАРШИС

ОН ЗАПОЛНЯЛ СОБОЙ ВЕСЬ МИР

*Сорок лет играя Отелло, Владимир Тхапсаев
оставался большим ребенком,
не осознавшим собственного значения*

В шестидесятом, по приезде в Осетию, в театр русской драмы, я с нетерпением ожидал открытия сезона в национальном театре – он начинался позже. Я давно, как и все в мире, был наслышан о гениальном осетинском Отелло – Тхапсаеве, а теперь увижу его сам!

Мне повезло на добрые отношения с замечательным артистом, моим тезкой Владимиром Бондаренко, бывшим артистом ростовского армейского театра. Он был значительно старше, удостоен звания, но разница не ощущалась.

Как только на афише появилась великая трагедия, я умолял Бондаренко отправиться вместе на спектакль...

Явление Тхапсаева в роли мавра было поистине грандиозным. Он заполнял собой пространство и сцены, и зала, и мое собственное душевное пространство, до предела взвинченное, – даже когда отсутствовал среди действующих лиц. Потрясение оказалось столь велико, что ночь вышла бессонной, о чём я ничуть не сожалел...

Слава об Отелло Тхапсаева давно перешагнула пределы страны. Шекспировский мемориальный театр в Англии настойчиво

приглашал его на гастроли. Отчего поездка так и не состоялась, неизвестно. В 1955 году Сергей Юткевич, готовясь к съемкам фильма, пригласил на пробы вместе с С. Бондарчуком и Тхапсаева. Но тот отказался:

— Рано. Я еще первый акт по-русски не освоил.

Я об этом узнал, естественно, позже, и причина отказа показалась странной — он прекрасно говорил по-русски, даже не с акцентом, а так — с легкой, едва уловимой мелодикой речевой. Его партнеры по этой работе, как и по Макбету, Лиру, по множеству мощно сыгранных осетинских героев, коллеги из других театров, критики, познакомившись и пообщавшись с Владимиром Васильевичем, сходились в том, что сказанное кем-то про него: «Большой ребенок, не понимающий в полной мере собственного значения», — абсолютно верно.

Дома актера в Орджоникидзе не было — по понедельникам под театральные события отдавали Дом офицеров. И на первом же из них — как раз после нашего похода на «Отелло» — появился он. Я шепнул Бондаренко об этом, а приятель вдруг — на расстоянии — приглашает Тхапсаева:

— Володя! Приобщайся!

Так запросто? И Тхапсаев — уже рядом. Рукопожатие с Бондаренко, тот — жестом в мою сторону:

— Вот еще твой почитатель — наш новый актер, Володя Таррис.

Тхапсаев протянул руку:

— Тоже Володя? Тезки!

Бог ты мой! Он не утихает во мне все эти дни, и — на тебе, так просто: «тоже — Володя».

...В двадцать три года, оставив рабочую профессию, пришел он в студию русского театра. Спустя два года, с 1935-го — в единственном на всю жизнь Северо-Осетинском музыкально-драматическом. А еще через пять сыграл свою главную роль, которая оставалась в репертуаре сорокалетие — до самой кончины.

В том, шестидесятом, к пятидесятилетию Тхапсаева, на следующий день после сообщения ТАСС о присвоении ему звания народного артиста СССР, в афише свершили замену: вновь шел, конечно, «Отелло». Зал переполнен. Овация. Он вышел к рампе после финальных поклонов, высоко поднимая ладони к залу, просил утихнуть. Цели достиг не сразу. И обведя, будто лаская, плавным и широким жестом зал, пригласил всех пожаловать к нему в дом, прямо сейчас. И — снова овация.

К двухэтажному красавцу-особняку, поделенному поровну семьями Тхапсаева и прокурора республики, пришли, что естественно для любого кавказского народа, лишь получившие индивидуальные приглашения. В просторном дворе накрыты ряды столов. Пошел дождик. Джигиты – в театр и назад, вмиг отдали небеса от народа – откуда и зачем оказалось на складе такое количество брезента?.. И пока шел дождь – а он там, меж гор, долгий – не кончался и праздник. А дождь не кончался до следующего понедельника.

На торжестве была вся труппа. Кто-то, по занятости в спектакле следующего дня, исчезал,

другой – отсутствовавший – появлялся. Пьяных не было, были веселые, добросердечные люди, влюбленные в юбилиара, и молодые, и старые. Время от времени появлялся с телеграммами Казбек – восьмидесятилетний джигит, единственный гражданин Осетии, которому было дозволено открыто носить на поясе всамделишный кинжал. Надолго он не задерживался, считая свое почтное дело самым важным.

Из актерского состава отсутствовал лишь К. У них с Тхапсаевым были сложные отношения: К. терпеть не мог его, потому как Тхапсаев терпеть не мог даже легкий дух алкоголя на сцене, а от К. этот дух исходил почти постоянно. Когда «Мосфильм» приступил к съемкам «Сына Иристона» с Тхапсаевым в роли великого соотечественника поэта и просветителя Коста Хетагурова, вдруг рядом с режиссером объявился К. Узнав, что тот будет сниматься в роли непризнанного художника, Тхапсаев тихо восстал: надо найти другого. Режиссер уловил серьезность мотива, но все же попытался отстоять кандидатуру.

– Нужен как раз такой – изможденный, длинный, худой...

- Сколько угодно – почти все осетины именно такие!
- Да ведь и роль-то маленькая...
- Маленькой ролью тоже можно угробить большой фильм...

Как-то этот К., играя дожа в «Отелло» – арака попутала! – подзабыл текст в главном монологе. Тхапсаеву не очень мешали «затыры» в речи партнера, настолько глубоко он погружался в мир образа. Но вот дож напрочь запамятовал, как называется пункт назначения, куда должен следовать генерал. После некоторого замешательства К. вдруг нашел «выход»: вместо «Венеция» поднял большой палец и, совершенно сломав стих, заявил: «Вот в такое место поедешь, Отелло!» Тхапсаев вскинулся, вышвырнул партнера со сцены, не возбудив в публике сомнений в правильности поступка. Рассказывали о разных финалах конфликта. Но во всех историях К. фигурировал с кинжалом...

После вечера Тхапсаева в Центральном Доме актера ВТО Ю. А. Завадский пригласил его сыграть несколько спектаклей в его театре – имени Моссовета. Всех удивило, что на этот раз приглашение было безоговорочно и без раздумий принято, да еще несмотря на то, что в роли Отелло сверкал на той сцене Н. Д. Мордвинов.

Успех нескольких вечеров подряд превзошел все ожидания. Триумф! Даже перекупщики билетов просчитались – спрос превысил их запасы. Возвратившись, Тхапсаев отказался дома от помпезного «мероприятия-отчета», в частных же беседах рассказывал – с восторженным и слегка наивным удивлением, – как его замечательно встречали в столице.

- Всюду! Все! Отлично! Один Мордвинов – не совсем отлично...

В середине пятидесятых в Вахтанговском училище был набран актерский курс целиком из осетинской молодежи. В Москве дочь Тхапсаева вышла замуж за сокурсника, и молодожены сразу же поставили в известность о том родителей. Не по правилам – не испросив заранее их согласия. Тень непонимания этого поступка и, вероятно, обида омрачали жизнь отца, как говорили, длительное время. Однажды это выразилось таким образом. Зайдя на репетицию национальной пьесы, он присел рядом с постановщиком, который попозже спросил о впечатлении. Тхапсаев был удовлетворен, только... «Что?» – «Чем там Маирбек занимается у тебя, вот тот?» – «Который?» – «Длинный, черный...» – «Какой?» (Все длинные, черные). –

«С края...» – «С какого края?» – «Ну вот тот! Наш... зя-я-ть...»

На обсуждение итогов сезона в русском театре пригласили и Владимира Васильевича. Он чуть запоздал, думали – вовсе не придет, начали без него. Пришел. И сел деликатно, в ложе. Просят высказаться – отнекивается. Предлагают поделиться впечатлениями – снова мягкий отказ. Очередь дошла до обсуждения актера Н. Один «клонул» его за «Иркутскую историю». Другой врезал. Третий добавил. Вот такой попался нелюбимчик – уж очень заносчивый, колючий. Вроде начался массовый разнос – сбегать надо из театра. Тхапсаев попросил слова:

– Я того же мнения – выгнать бы его после «Иркутской истории»...

Тут уж зашелестело почти коллективное поддакивание. А Тхапсаев продолжил:

– Я его еще видел в «Острове Афродиты» (опять ропот в зале), погодите, друзья... За «Афродиту» – наградить надо артиста!

И сел. Неожиданная точка поставлена и в обсуждении, и в судьбе коллеги. Какая концентрация формулировки в оценке младшего собрата, и какой вовремя брошенный спасательный круг!

...Дважды приезжал Владимир Васильевич в Ростов, в Дом актера. Первый раз с фрагментами из «Отелло». О том и рассказал мне в Москве при случайной встрече. На вопрос, как его принимали в Ростове, отвечал: «Замечательно! Отлично!» Я позволил себе пошутировать:

– Как в Москве или... похоже?

– Ах-ха-ха! – засверкал он белизной зубов. – Лучше, гораздо лучше! Все до одного! Ведь в Ростове «Отелло» не идет...

О втором приезде В. Тхапсаева в Ростов рассказывал режиссер Владимир Александрович Молчанов. Сидели они за чайным, и не только чайным, столом в ВТО рядышком (по инициативе Тхапсаева – как же, тезки!) И гость пригласил коллегу в Осетию, показать родину во всей красе, не по туристским маршрутам. Тут в связи с чем-то В. А. Молчанов упомянул о Северной Осетии. Тхапсаев помрачнел, помолчал.

– Северная... Южная... Была Осетия сотни лет Осетией – и все тут... От новой границы кому стало веселей? Здесь был, конечно, какой-то умысел. Но какой – никто у нас понять не может... Приезжай! Покажу обе!

Литературная газета,
2000, № 11

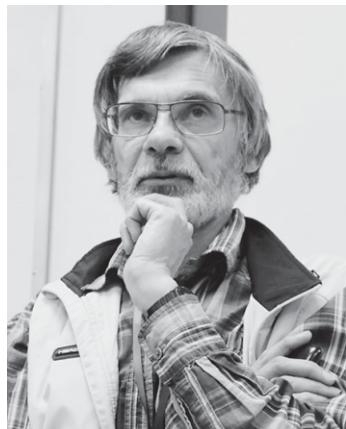
ПУБЛИЦИСТИКА

КАСАТЫ Батраз

ХЪАРАТАЕ – ДАРД ХУРЫСКАСӘНЫ

Интервью

Ацы аз Мәскуйыы раңыц Уәрәсейы адәмтү нырыккон литературајы антологийы фыццаг чиныг – поэзийи хай. Уырдәм хаст әрцидысты 57 адәмыхатты минәвәртты әмдәвгәтә уырыссаг әмә сә мадәлон әвзәгтыл. Республикајы наукон библиотекајы ацы чиныгән презентаци куы уыд, уәд поэт Къадзаты Станислав бафиппайдта, эскимостән фыссынад ирон дамгъуаты бындурыл кәй сарәзта ирон ләг Хъараты Алыксандр. Уыцы хабар чиниджы фыст ис эскимости литературәйи хайы разныхасы. Чи уыд уәдә, эскимостән фыссынад чи әрхүуыды кодта, уыцы ирон ләг? Кәцәй бахауди Дард Хурыскәсәнмә? Цы архайәг уыд? Күйд рауд йә дардәры хъысмәт? Ацы фәрстытә мын әңцой наә ләвәрдтой әмә Интернеты къуымты агурынтае райдыдтон. Бантыст мын. Уыцы ләг уыди хъәдгәройнаг, Хъараты Иваны фырт Алыксандр. Скардтон ын йә фыртыфырт Алексей. Уый цәрә Екатеринбурджы, у режиссер-аниматор. Сывәлләттән цы бирә кинонывтә систа, уыдонән сә фылдәр әвдист әрцидысты бәстәйи әмә дунейи алыхуизон кинофестивальты әмәниу сын аргъонд әрцид дипломтәй, зынаргъ ләвәрттәй. Уәрәсейы Федерацийы аивәдты сгуыхт архайәг, Уәрәсейы Федерации Паддзахадон премийы лауреат, Свердловски киностудији мультипликацион кинонывты күистадон техникон иугонды разамонәг, Уралы паддзахадон нывкәненад әмә архитекту-

Хъараты Алексей.

рәйы университеты графикә әмә анимацийы кафедräйы 63-а兹зыд профессор йә фәлтәрдзинад амоны фәсивәдән.

Хъараты Барисы фырт Алексеимә нәм телефон әмә Интернеты фәрцы рауд ахәм ныхас:

— Алексей, дә хорзәхәй, истытә ма мын радзур дә фыды-фыд Алыксандры царды хабәрттә әмә йә ахуыры фәндаджы тыххәй.

— Мә фыд Барис йә чиныг «Восточный ветер»-ы күйд фысы, афтәмәй Хъараты Иваны (Убийы) кәстәр фырт Алыксандр райгуырд 1886 азы 12 апрелы Терчы обләсты Хъәдгәроны. 1899 азы йе ‘мгар 25 ләппуимә ахуыр кәннымә баңыд Дзәуджы-хъәуы Лорис-Меликовы әәрмгуысты училищәмә әмә йә каст фәци нудәсаздыдәй. Сә къорды ахуыр кодтой алы адәммы-хәттыты минәвәрттә, уыдонимә – әртә ироны: Алыксандр, Галазты Гәтә (Джызәләй) әмә Токаты Гена (Чырыстон-хъәуәй). Цы аттестаттә сын радтой, уыдонмә гәсгә сә бон кусын уыд механикон заводты мастерты әххуысгәнәг, паровозты машинистты әххуысгәнәг әмә әндәр бынәтты.

Уыцы рәстәг училищәмә цәстдарағ уыд Дмитрий Рудаков, ахуыргәнджытәй дзы күистой Сазонов, Миронов, Комаров, Юрченко, Промляков әмә әнд. Уыдон зәрдиагәй архайдтой, цәмәй сә ахуырдаутә райсой хорз зонындзинәдтә. Дмитрий Рудаков ираетты әәзуҳдәр хаста әмбисондән сә хорз ахуыры, сә хәрзәгъдауы, хистәртән аргъ кәнныны, ләмәгъты сәрүл хәңзыны әмә хәдәфсармы тыххәй.

Алыксандры тынг фәндид дарддәр сахуыр кәннын, фәлә Цәгат Кавказы уымән фадат нае уыд әмә сразы училищәйы разамынды фәндонмә гәсгә Харьковы паровозтәаразән заводмә фәлтәрдзинад райсыны тыххәй аңауыныл. Цехы күсын йә зәрдәмә тынг нае цыд, әмә сфәнд кодта күйдфән-дыйә дәр дендҗизон суәвын. Базыдта, дардмә ленкәнәг дендҗизонтә Уәрәсейы кәй цәттә кәнның, порттә цы горәтты ис, әәрмәст уыдоны: Петербург, Архангельск, Одессә әмә Владивостокы. Равзәрста Владивосток. 1905 азы сәрды заводы йә күист ныуугъта әмә араст Дард Хурыскәсәнмә. Уырыссаг-япойнаг хәст йә тәkkә цырены куы уыд, уәд ахәм дард фәнданыл аңауынән, уәлдайдәр та кадавар әххатимә, зын уыд. Сфагын сты әәрмәст «Манчжури»-ы станцәйы онг.

– Чи уыдисты Алыхсандр бинонтæ? Күнд руад сæхъисмæт дæ фыд Барисы хотæ әмæ әфсымæртæн?

– Мæ фыдыфыд Алыхсандр бинонты хъуыддаг бакодта 1924 азы. Йæ бинойнаг уыдис Александрæ Якименко. Мæ фыдыхо Раисæ райгүйрд 1925 азы 8 июлы. Мæ фыдыфыдæн уыд әртæ әфсымæры (Харитон, Барис, Дмитри) әмæ цыппар хойы (Зæнджиаты Томæ, Елойты Саса, Гуыдиаты Чабæ, Къадзаты Фатка). Хоты хъисмæты тыххæй ницы зонын. Харитоны сывæллæттæ уыдисты Моисей, Газакк әмæ Алихан. Барисы сывæллæттæ амардысты, бинонтæ не скодтой афтæмæй. Дмитри раджы амард әмæ йынничи бazzад. Алиханы фæстагæттæ сты Америкæйи. Моисей баҳауд 30-æм азты кæрон репрессийи әмæ фесæфт. Йæ зæнæг Надя, Олег, Игорь әмæ Анатолийи тыххæй ницы зонын.

– Кæйдæр зæххыл, Фыдыбæстæйæ дард ран әнцон нæу хи æвзаг, хи æгъдæуттæ бахъахъхъæнын. Уæлдайдæр та, дæ царды фылдæр хай Японы әмæ Китайы куы арвитай, уæд. Күнд дæм кæсси, уæ бинонты әхсæн ма уæм исты бazzад уæ фыдыфыдæй?

– Мæн гыццылæй фæстæмæ ахуыр кодтой куист уарзыныл, хистæртæн аргъ кæннылы, фæразоныл, искај зондмæ хъусыныл, хъуыддаджы мидæг æргом әмæ сыгъдæгзæрдæ уæввыныл. Амыдтой мын, цæмæй схъæл уæввын, давын, расыггæнаг әмæ магусатæй мæ уdxæссæт уынон. æдзухдæр сæрыстыр уыдтæн, мæ фыдыфыдимæ цыфæнды хъуыддаг дæр саразæн кæй уыд, уымæй. Мæ фыдыфыдæй райдай әмæ иннæ хистæр фæлтæр сæ сæйраг хæссыл нымадтой сæ кæстæрты раст хъомыл кæннылы. Мæ фыдыфыд йæ боныджы күнд фыссы, афтæмæй йæ фыд Уби куы мард, уæд фæдзырдта йæ кæстæртæм әмæ сæ ракуырдта хатыр, се ‘ппæтæн ахуыры фадæттæ саразын йæ бон кæй нæ бацис, уый тыххæй.

– Алексей, цы дæсныйад равзæрстай, уый исты хуызы бæттыс, дæ фыдæлты туг кæй нæ сысы, уымæй

– О. Уби уыди зынггонд дыргъгуыстгæнæг Кавказы. Мæ фыдыфыд әмæ мæ фыд кодтой къамисæджы куист. Мæ фыд уарзта музыкæ, оперæ, бирæ касти чингуытæ. Фæстæдæр, бæстæйил зилгæйæ, иста чысыл кинонывтæ, стæй йæ кинокамерæ радта мæнмæ. Мæ фыдыхо Раисæ уыд историйи, англисаг æвзаг әмæ литературæйи ахуыргæнæг, йе ‘взонг азтæй фæстæмæ

здәхт уыд нывкәненадмә әмә мән дәр фәцахуыр кодта уыцы хъуыдагыл. Мә иннағ фыдыыхо Татьянә – архитектор, ССР Цәдисы Министрты Советы премийы лауреат, ныртәккә дәр әгас у. Мә иннағ фыдыфсымәр Алыксандр – зындгонд разамонәг, инженер-аразәг, ССР Цәдисы Министрты Советы премийы лауреат, ныртәккә коллекци кәнені посты марқәтә, әстай азмә әевваҳс кәнені қыамисәджы күйст.

– Хъуыды кәнис дә фыдыфыды?

– Чысылтә. Йә дзәбуг, йә хырх әмә иннағ күсәнгәрзтә мыл-иу баууәндыд, фәйнәдҗы гәбәзтәй истытә аразгайә. Иумә-иу тезгъо кодтам доны былты. Уыди фәлмән, сыйғдағзәрдә адәймаг.

– Уәрәсейы Паддзахадон преми дын кәд әмә цәй тыххәй радтой?

– 1986 азы зындгонд америкағ сывәлләтти фыссәг Теодор Сьюза Гейзелы (Доктор Сьюз) аргъаумә гәсгә системон анимацион киноныв «Добро пожаловать!». Йә сәйраг архайәг у цәгатаг саг Тидвик. Уыцы киноныв әвдышт әрцид бирә дунеон кинофестивальты. Райста Гран-при Лос-Анджелесы цыбырметражон әмә сывәлләттән хуыздәр кинонывы приз та райста Оттаваей. Уыцы кинонывы тыххәй саккаг кодтой УСФСР-йы паддзахадон премитә.

– Дә бинонты тыххәй нын бәлвырддәр куы радзурис?

– Цәрәм мә бинойнаг Верәимә фәсгорәт, уым нын ис хәдзар, ис дзы дыргъедон, бирә дыргъбәләстә, чысыл ңад, йә алыварс – алыхуызон къудзита әмә диинджытә. Уыдонмә фылдәр зиле Верә, стәй зәххы күистмә уарzonдzинад мәнән дәр фыдәлтәй бazzад. Мә чызг Ксеня, сиахс Андрей әмә сә сывәлләттә – Оля, Петя, Аня ңарынц Швейцарийы, горәт Балерны. Сәрды әрҼауынц махмә сә фәллад уадзынмә. Мә зәрды ис, искуы сә сә фыдәлты бәстәмә аласын.

– Екатеринбурджы цәрәг ирәттимә әмә дын Цәгат Ирыстоны, Дзәуджыхъяуы дә къабәзтимә Ҽавәр бастдзинәдтә ис?

– Екатеринбурджы ис Галаты Барисы номыл ирон күлтурәйы әхсәнад. Уый разамондҗытимә арах фембәләм. Гаглойты Лианә әмә Гәбәраты Андрей зәрдиагәй әрбаләууынц мә фарсмә, исты проекттә куы фәаразын, уәд. Әз дәр сын ме ‘ххуысы хай бакәнин алы хъуыдаджы дәр. Әрвylaz дәр ам парахатәй бәрәг кәнинц ирон адәмы стыр бәрәгбон Джөор-

гүйба. Зард, кафт әмәе цинәй дзаг бәрәгбоны вәййәем мах дәр. Ацы аз, 24 ноябрь, әз нывкәннынад әмәе архитектурәйи университетты студенттимә бәрәгбонмә саразтон равдыст: «Ирон адәмон аргъәуттә Уралы ныvgәнджыты җаңгасәй».

80-әм азты мә фыдыло Раисәимә уыттаң Ирыстоны. Фем-бәлдистәм нә бирә хәстәджытыл, мә фыдыфыды хистәр әфсымәр Харитоны (Гадәкко) фырт Газагты байзәддәгтимә. Хъыгагән, Раисәйи әмәе мә фыд Барисы амарды фәстә нә бастдзинәтә фәкъуылымпы сты.

– Режиссер әмәе Хъараты Иваны фырт Алыхандры фәдоны нә фәндид, Советон бирә фольклористтә әмәе франца Жорж Дюмезиль стыр аргъ кәмән скодтой, ирәтти уыцы ге-роикон эпос «Нарты каджыты» сюжеттыл бакусын?

– Әз хорз зонын уыцы диссаджы эпос. Уымә рог къухәй әвналаң нәй, хъәуы йыл арф ныхъхъуыды кәнүн, күстадон процесс хорз саразын, стәй стыр финансон хәрдзтә. Уымә җәттә нәма даен.

– Цавәр сты де сфаелдистадон нысантә педагогы күстәй уәлдай?

– Мәхицән хәсыл нымайын мә фыдыфыд әмәе мә фыды нәмттә сәнусон кәнүн. Мә фыды 90 азы бонмә ногай уәрәхдәрәй раудзын йә чиныг «Восточный ветер», иллюст-рацитимә ныммыхуыр кәнүн мә фыдыфыды къухфыст «Иры-стонән Чукоткайә». Фәнди мә ирон әгъдәутты чиныг ме студ-ентты нывтимә раудзын. Кәронмә бацәттә кәнүн анимацийы (къамты, нывты кәнә силуэтты сери саразыны фәтк) ах-уыргәнән чиныг, цы кинонывтә системон, уыданы бәлвырд истори ныффыссын, фидәни мә зәрдә дарын, мәхәдәг кәнә мә ах-уырдауты әххуысәй Ирыстон әмәе Чукоткәимә баст анима-цион кинонын сисын.

– Цы дә фәнди зәгъын дә ирыстонаг хәстәджытән, Иры-стонән әмәе «Рәестдзинад»-ы редакцийән.

– Уә газеткәсджытән мә зәрдә зәгъы сабырдзинад әмәе амонд алкәй бинонтән дәр, Җәмәй хъаҳъяңой, рагәй дәр ирон адәмән кады хос чи уыд, уыцы әгъдәуттә әмәе адәйма-джы фидауынгәнәг миниуджытә. Мә зәрдә дарын мә кав-казаг хәстәджытимә бастдзинәтә сног кәнүнын.

– Бузныг дә арфәтәй, дә фәндтә дә къухы бафтән!

Йæ зæрдæ әдзухдæр дзырда Ирыстонмæ

Хъæдгæройнаг Хъараты Иваны (Убийы) фырт Алыксандр 1905 азы ныххæццæ Маньчжуримæ. Әхца йæм кæй нал уыд, уымæ гæсгæ афæдзы кæронмæ куыста паровозтæ аразджыты мастерæй. 1906 азы фæцыд Владивостокмæ, царди газет «Далекая окраина»-ыы редактор Николай Матвеевмæ. Йæхи цæттæ кодта денджызонты училищæмæ бацæуынмæ, уыцы-иу рæстæг куыста машинисттæй чысыл наутыл.

Зæрдæргъæвд лæппу училищæйы дыккаг курс куы фæци, уæд ай әнæдызæрдигæй райстой сæйраг механикæй әфсæддон-транспортон нау «Эльдорадо»-мæ. Уыцы науы командағенæг уыд училищæйы хицау Владимир Неупокоев.

Дардмæ ленкгæнæг штурман аемæ науы механичы дæсныйæдтæ Алыксандр райста 1908 азы, училищæ каст фæуыны фæстæ. Сæххæст йæ бæллиц, аемæ райдытой йæ балçытæ денджызы аемæ царды знæт уылæнтыл. Дард Хурыскæсæны кæсаг амалгæнæг Управлени аемæ Владивосточы базарадон палатæйы хæсмæ гæсгæ куыста пароход «Роман»-ыл, уый фæстæ, 1923 азмæ та – «Аляска», «Флаер» аемæ әндæр әфсæддон аемæ базарадон наутыл куы механикæй, куы – наутæрæгæй.

Камчаткæйы аемæ Цæгат-Скæсæйнаг Сыбыры билгæрæтты, суанг Колымайы онг ленк кæнгæйæ, Алыксандр зонгæ кодта әрдзон хъæздыг бынæттимæ. Америкаг базаргæнджыты раз Цæгаты цæрджыты әнæбондзинад уынгæйæ Хъараты Алыксандры зæрды әрæфтүйд йæхи куыстад байтом кæнын. 1910 азы йæ къабæтæ Хъараты Федыр аемæ Моисеимæ сарæзта фирмæ «Братья Караевы». Тагъд рæстæджы Чукотаг-Анадыраг крайы билгæрæтты фæзындысты Хъараты чысыл наутæ. Уыдон цæрджытæн ластой хойрæгтæ, цуангæнæн хæцæнгæрзтæ аемæ сæ асламæй ивтой сырдзæрмттæ аемæ хомагыл. Кæрон скодтой, уæрæсейаг дард бæстæйы цæрджыты дæстгай азты дæргъы карз нозты бын чи фæкодта, уыцы америкæгты митæн.

Чукоткæйæ Америкæйы ахсæн чи цыд, уыцы наутæ баххуырсгæйæ-иу әххуыс кодтой, Аляскæ, Канадæ аемæ АИШ-æй официалон әтгъдауæй Советон Уæрæсемæ әрбаздæхыны фадат кæмæн нае уыд, уыцы ирæттæн.

1916 азæй фæстæмæ Алыксандр Сабыр фурды разамынды хæстæм гæсгæ бирæ азты дæргъы йæ цæст дардта метеороло-

гион уавәрмә, иртәста дендҗызыт үәлцъар, ахуыр кодта әмә фыиста бынәттон цәрдҗыты әгъдәуттә, се ‘взаг әмә дендҗызы цәрәгойты ңард. Уыди дәсны къамисәг. Йә бинойнаг Александрә Якименкоимә күистой скъолайы ахуыргәндҗытәй. Эскимости ңарды әгъдәуттә әмә әвзаг сахуыр кәнгәйә йәм әрцыди се ‘взагән сын фыссынад ирон дамгъуатмә гәстә сарзыны фәнд, әмә уый дәр йә къухы бафтыд.

Хъараты Алыксандр ныиффыста чиныг «Чукотско-Анадырский край». 1926 азы журнал «Экономическая жизнь Дальнего Востока» уыцы чиныгәй ныммыхуыр кодта әрмәг, бынәттон цәрәдҗы очерктә, зәгъгә, ахәм номимә.

Куыд дзурынц, афтәмәй абор дәр Алыксандры чиныгәй араә пайда кәннынц, Чукотка әмә Ихдҗын фурды фаунә чи иртасы, уыцы ахуыргәндтә.

Хъараты әфсымәртән бынәттон цәрдҗыты ‘хсән уыди стыр кад. 1922 азы мидхәст куы цыд, уәд урсвардионтәй Анадырьск әмә Чукоткәйы әрдәгсакъадах бахъахъәнны әмә сын сә цәрдҗыты хойрагәй әфсадыны хәстә әвәрд әрцыдысты Хъараты Ибрагимы фырт Федырыл. Хъараты әфсымәрты зәрдиаг архайд фадат радта уыцы бынәтты әнә туг, әнә хицауады хәрдзтәй Советон хицауад әрфидар кәннынән.

1923 азай 1926 азмә Хъараты Алыксандр разамынә ләвәрдата Приморски крайы хъәдгуистгәнән заводән. Уәлдәфон флоты хәләртты әхсәнады фондән бирә әхҶайы фәрәзтә кәй радта, уый тыххәй йын Камчаткәйы губернийи хицауад саккаг кодта Сыгъзәрин нысан. 1926 азы коммерсантты фәдыл зилын куы райдыйтой, йә хәццион завод ын куы фехәлдтой, йә фәлтәрдзинад йә зонындзинаәттәй йә Райгүүрән бәстәйән ләггад кәннын йә бон куы нал уыд, уәд йәхи айста Японмә. 1927 азы уырдәм акодта йә бинойнаг Александрә әмә йә чызг Раисәйи. Токиойы байгом кодта йәхи фирмә, фәсарәнтәй иста алыхуызон машинәтә, заводтән әмә фабриктән кусәнгәрзтә, әвәргә дәр сә кодта йәхәдәг, ласта хойрәгтә дәр. Арәзта катерта әмә алыхуызон баржәтә. Уыд әхсәнән ләг ССР Цәдис әмә Японы базарадон ахастдзинәтты минәварады. Скусын кодта америкаг-япойнаг лифттәуадзән завод әмә уыд йә сәйраг механик.

1936 азы ацыди Пекинмә. Уым дәр кодта алыхуызон ахсажиаг күистытә. Япойнәгтә Цәгат Китай куы бацахстой, уәд

Алыксандра, советон гражданинән, бардырда радтой, цәмәй суткәйи әмгъуидмә Пекинәй аңауа.

1938 азы йæ бинонты баҳъахъәныны охыл әрбынат кодта горәт Тяньцзини англисаг концессий. Ам дәр та бинәттон заводтән амал кодта кусәнгәрзә әмә ивән хәйттә, уыди механик әмә цалцәггәнәг дәр. Йæ бәрны йын бакодтой ССР Цәдисы гражданты Әхсәнады къазна.

Фыдыбәстәйи Стыр хәсты фәстә 1947 азы фәсарәнтәй Советон Цәдисмә чи здәхт, уыдоны фыщагдәртимә әрбаздәхт Алыксандр дәр. Йæ бинойнаг Александр, йæ чызджытә Рисеә әмә Татьянә, йæ фырттә Барис әмә Алыксандримә әрцарди Сверловски. Йæ цот иууылдәр бакастысты уәлдәр скъолаты. Алыксандр күиста Сверловски подшипниктә цалцәггәнән заводы сәйраг мөханикәй, фәстәдәр та Уралы геологон управленийи центрон мөханикон әрмадзы мөханикәй.

Суанг 1960 азы онг күиста машинәтә цалцәггәнән заводы инженерәй. Кодта конструкторы күист дәр. Геологтән әрхъууды кодта әнционхәссән рог пец, әндәр кусәнгәрзә. Кәм-фәндү цәргәйә дәр-иу цыфәнды хъуыддагмә күи бавнәлдәтә Алыксандр, уәд әй кодта әнәхин әмә сыйгъдәгзәрдәйә, йæ зәрдә та әдзүхдәр дзырдта Ирыстонмә. Йæ къухфыст «Ирыстонән Чукоткай» әнхъялмә кәсы спонсормә.

Алыксандр йæ цардәй ахицән 1961 азы 21 июля. Ныгәд у Екатеринбурджы Никольски уәлмәрды.

Әхсизгон ләвар

Алыксандры бирәвәрсиг архайдимә хорз зонгә уыд дард балцыты цәүаёт географ, этнограф, фыссәг, Дард Хурыскәсән иртасәг В. К. Арсеньев. Йæ чиныг «Тихоокеанский морж» ын баләвар кодта йæ къухфыстыимә.

АРВИСТОН

ЦИТАТАӘТӘ

* * *

...нә уырыссаг интеллигентты ахсәнад адәймаджы зәрдыл әрләууын кәны рагон әмбисонд уисты басты тыххәй. Уый фидар әрмәст уәд вәййы, әмәй йә баст уәгъд куынә уа. Фәләйә иугәр суагътай, уәд уистә фәйнәрдәм азгъәлынц әмә дымгәйи амәддаг свәййынц. Махән дәр нә баст аскъуыд әмә ныххәлиутә стәм. Цы хабар у? Ау, нә хищауд ссәдз азы дәргъы цы реформәтыл кусы, уым интеллигентты аххуыс әппүндәрничердигәй разынди? Нә разынди, нә! Уый нә, фәлә ма не ‘рыгәтты егъау хай, тых кәмә ис, ахсджаиг чи у, уый, айуан әмә әртхыраңтә кәнгәйә, йәхи айста әнәбәрәг, әнахуыр рәттәм... Гъемә дын мәнә фәстиуәг: карк әрәфтыдта дзәнгәдацәгъдәджы. Искуы әнтәф сәрды хъәд куыд судзы, уый федрат? Куыд бамәгуыр вәййы зәрдә, әнтъыснәг ыл куыд бафты! Дзәгъәлы цас хәзна, цас тыхта фесәфы!

Федор Достоевский
«Фыссәджы боныг»-әй

* * *

Адәймагән йә энерги ссәрибар вәййы, мулкыл, кадыл әмә интригәтә-йедтыл куы нал фәхъуыды кәны, уәд. Мулк агресси у, кад дәр агресси у. Уыңы агресси та абон нәхи цәстәй уынәм. (...) Хорз әмә нә Пушкин иунәгәй әнәхъән әнус фәраздәр кодта. Мах нә къух сисәм, хорзәй нәм цы уыд, ууыл әмә райсәм, әвзәр цы у, уый... Нә элитарон «зонды къуыбыләйттә» – Паддзахадон Думәйи куырыхонтә – цы митә кәнынц, уымә-ма бакәсүт. Сәе боны фәткы цы вәййы? Куы педофилты койтә, куы киноты тамако дымыны ныхмә ныхастә әмә әндәр ахәм сәннәттә. Дзырд «запрет» сәе уд, сәе дзәцц у. Ахсәнады дегуманизаци нә сәфтмә тәры. (...)

Кәй схонән ис элитә? Фыщаджы-фыщаг Пушкины. Уый

сызгъерин әнус уыд, наә уарzon әнус. Уәды уәздәттә-иу бирә раздәр срәгъәд сты. Әз мә сабионтәй фәстәмә цәрын сизгъерин әнусы, уымән әмә уымәй бәллиццагдәр ницы ис: Чаадаев, Грибоедов, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Даль... Уәд рәстәгән йә цыд әндәрхуызон уыд. Адәймагән-иу 25 азмәйә бон сисиң инаелар суәвүн, әмә уый диссаг никәмә касти. Нә кармә гәсгә маx, Пушкинимә абаргәйә, стәм, «дыууатә» чи иста әмә иу къласы 2-аг аз чи фәбадт, ахәмтә. 37 азмә син цытә әнтыст, уый маxән 70 азмә дәр не ‘нтысы...

*Андрей Битов
АиФ, 2015, № 39*

* * *

Уәрәсейы адәмән сә 90 проценчы сты пенсион системәйи реформәйи ныхмә.

* * *

Әппәтәй стырдаәр бәлләх уый у, әмә хицауад дардәр дәр ныры социалон-экономикон курсыл хәст күү уа, уәд иуырдыгәй пенситы фарстатә банныыл кәнын аеппындәр наә бантысдән, иннәмәй та дунейи экономикайи лидертәй Уәрәсе ноджы бирә фәстәдәр баззайдзәни.

* * *

25 азмә Уәрәсейы экономикайы цы уавәр сәвзәрд, уый рәэстыл баннымайән наәй, фәлә гаффуттыл, стәй пенсион системәйи кризисыл.

*Советская Россия,
2018, № 108*

* * *

Уәрәсейы мәгуырты нымәң кәны азәй-азмә фылдәр. 19,3 милуан адәймаджы (цәрдҗытән сә 13,2 проценчы) сты бынтон мәгуыр («прожиточный минимум» кәй хонынц, уымәй сәм къаддәр хауы аехца), 2017 азы адәмән се ‘фтиәгтә фесты 11 проценчы къаддәр.

*Алексей Кудрин,
Нымайән палатәйи разамонәг.
КП – Северный Кавказ, 2018, № 108*

* * *

Нæ олигархтæ, Ротшильдтæ æмæ Рокфеллертау, сæ миллиардтæ уæззау күисты фærцы нæ самал кодтой. Америкаг миллиардертæм сæ алы доллæр дæр хауди тут æмæ хид калгæйæ. Махонтæм та сæ миллиардтæ æмбойны æрбахаудтой лæварæм-хасæнты, Уæрæсейы цы змæстытæ рауд, уыдан руаджы. Цæвиттон, советон адæмы бастыгътой уыцы æнаккæгтæ æмæ миллиардертæй агæппытæ ластой. Уымæ гæсгæ сæ мах хъумæ æрдомæм Паддзахадон Думæйы номæй: раттут æхца Уæрæсейы экономикæйы рæзтæн, бафиут уæ хæс паддзахадæн. Иуахæмы Чубайс æппæлыди, «Роснано»-мæ, дам, утæппæт æхца ис, æмæ сæ цæуыл схардз кæнæм, уый нæ зонæм. Гъемæ Чубайсæн баххуыс кæнын хъæуы.

Зæрæдты та æппындæр ма хъыгдарут.

*Владимир Жириновский
МК РРЕ, 29.08 – 5.09, 2018*

* * *

Ныгуылæны буржуазийæн ахсджиаг у адæмы æууæнк, ны-хасæй æмæ хъуыддагæй æнгом баст у семæ. Ам йæ исбонæй ничи æппæлы, иннæтæй лæгдæр, сæрæндæр дæн, зæгъгæ, ничи зæгъдзæни. Уый нæ, фæлæ ма алчидæр йæхи æвдисы хæдæфсарм æмæ күистуарзагæй. Бонджын цыма йæ алыварс адæмæн афтæ фæдзуры: «Æз искаё эксплуатаци кæныны фærцы нæ дæн бонджын (давынæн дзы йæ кой дæр нæй), фæлæ мæхæдæг дæр æмæ мæ бинонтæ дæр фæллой кæнæм, нæ хид калгæйæ». Су-анг къаролы бинонтæ дæр ахæм цардæй цæрынц. (...) Мах бонджынтæ та байстой, æппындæр фыдæбон кæуыл нæ бакодтой, уыцы хъæздыгдзинæдтæ. Фæлæ сын цымæ батайдзысты, стæй сыл сæхи фæллойæ исты бафтаудзысты? Уый тыххæй ис иунæг фæндаг: дæхи сбонджын кæн æппæт дунейы культураэйы æнты-стистæй. Афтæ кæнынц Япон, Китай æмæ иннæ «азиаг тигртæ». Уыдæттæ мах бонджынты къухы күинае бафтой, уæд Уæрæсе баззайдзæн, æндæр бæстæты фарнæн чи кусы, ахæмæй – æндæр фæндаг нын нæй.

*Дзарасты Солтан
Дигорæ, 2008, № 3*

* * *

Фæстаг 300 азы дæргы дуне прогрессмæ кодтой политиктæ нæ, фæлæ инженертæ. Мæгуыртæн та сæ 95 проценты схъæздыг сты ахадгæ экономикæйи руаджы. Дзæгъæлы нæ загъта Адам Смит: «Къяролтæ ѡмæ министртæ сæхи афтæ куы ‘вдистой, цыма адæмы фæллæйттæ бахъахъхъæныныл тынг мæт кæнынц, уæд уый цы схуындæу? А дунейыл чи никума ‘рцыд, ахæм къæйных, ѧдзæстом ми!»

* * *

Абон хицæуттæ тæрсынц, бæстæйи тыхджын, материалон æгъдауæй ифтонг адæм куы сбирае уой ѡмæ сын се ‘фтиæгтæм куы ницыуал бар дарой, уымæй. Уæд хицæуттæ адæмы ницæмæнуал хъæудзысты.

AH, 2018, № 33

* * *

Мæ адæмæн зæрдæтæ æвæрын мæ бон нæу. Стæй сæ хорз истытæ зæгъын дæр нæу мæ бон. Цы аккаг сты, XX æнусы сæхицæн ахæм æбуалгь митæ кæнын чи баугъта, уыцы уырыс-саг адæм?

*Виктор Астафьев
АиФ, 2010, № 21*

Юмор

* * *

Иухатт камердинер къярол Стыр Фридрихæн изæрон куыв-ды ныхæстæ касти: «Хуыцау дын арфæ ракæнæд», зæгъгæ, уыцы бынатмæ куы бахæццæ, уæд фæкъуыхцы ѡмæ сæ чысыл æндæрхуызы бакасти: «Хуыцау Уæ бахъахъхъæнæд, Уæ бæрзонд-дзинад».

– Раст æй бакæс, æнакка! – фæхъæр ласта къярол. – Хуы-цауы раз æз дæр ѡмæ ды дæр хуытæ стæм, æндæр ницы!

* * *

Итайлаг ныvgænæг Сальваторе Розайы йæ мæлæты размæ баййардтой, дæ сусæг уарzonы, дам, ракур. Сылгоймагæн Ро-

зайә ләппу уыди. Фәлә нывгәнәгмә афтә кости, цымә йыл сылгоймаг гадзрахатәй рацыд.

— Омә дәхәдәг дәр бирә тәригъәдты күң бацыдтә, — загъта йын ие ‘мбал. — Күнәе йә ракурай, уәд дә Елисейы быдыртәм (ома дзәнәтмә) нае баудздзысты.

— Гъемә хорз, — әппүнфәстаг сразы нывгәнәг. — Кәд уыңы быдырты хъумә әнәмәнг сыкъаджын уай, уәд әй ракурдзынән.

* * *

Уырыссаг поэт, академик (фәстәдәр та уыди сенатор) Иван Дмитриев 1801 азы мартъийы тезгъо кодта Кремлы фәзы. Император Павелы кәй амардтой, уымән ницы зыдта әмә адәмь әмымзәлдәнгә күң ауыдта, уәд иу зәронд салдаты афарста, цы хабар у, адәм цәмән гүвләндә кәныңц, зәгъгә.

- Паддзахән ард хәрынмә цәуынц, — загъта салдат.
- Цавәр паддзахән?
- Ногән.
- Дә зонд фәңцид әви цы?
- Император Александрән.
- Цавәр Александрән?! — фәхъәр ласта Дмитриев, салдаты ныхәстәй фәтәрсәгау кодта, афтәмәй. — Цавәр Александрән, зәгъын?
- Александр Македойнагән, әнхъәлдән, — дзуапп радта салдат.

* * *

Уырысы паддзах Павел I Александр Суворовы австриаг җофсадән командаe кәнынмә күң ‘рвыста, уәд ын йә риуыл мальтиаг дзуар бакодта. Разагъды балхон загъта:

- Хуыщау, паддзахы фервәзын кән.
- Павел ын афтә:
- Цәугә, әмә дәхәдәг ирвәзын кән паддзәхты!

* * *

Аль-Аттабийы бафарстой:

- Абон дә рәстәг кәимә әрвитдзына?
- Кәуыл бату кәнон әмә чи не смәсты уыдзән, уымә.
- Ау, әмә уый чи у?
- Къул.

Цард әмәе нәмттә

Алы дуг дәр йемә хәссы ног әгъдәуттә, уаг әмә суанг адәймаджы нәмттә дәр. Ахәм у йә бәрzonддинад Конъюнктурәйи хъомыс: йә дәлбар бакәны дзылләйи зондахаст. Октябрь революцийи фәстә ССР Җәдисы фәзынд әнахъинон нәмттә: Идея, Индустря, Электрификация, Баррикада, Шестеренка, Авангард, Гений, Октябрь, Трактор, Портфель. Иуәйиу нәмтты әмбәхст уыд әнәхъән дзырдбәстүтә: Ревмира – «Революция мировая», Даздраперм – «Да здравствует Первое мая», Оқдес – «Октябрь десятый», Пятьчет – «Пятилетку в четыре года».

Үәлдай диссагдәр та мәнә ахәм нәмттә сты: Дуб – «Даешь усиленный бетон!», Кукуцаполь – «Кукуруза – царица полей», Урювкос – «Ура, Юра в космосе!», Лориэрик – «Ленин, Октябрьская революция, индустриализация, электрификация, радиофикация и коммунизм», Пофистал – «Победитель фашистов Иосиф Сталин», Лунио – «Ленин умер, но идеи остались», Тезиснап – Ленины апрелы тезисты кадән, Классполитам – «Классовая политика», Кәтам – «Коммунизм, электрификация, труд» әмә бирә әндәр ахәмтә.

Зынгонд историк Рой Медведевы номы әмбәхст ис әртә дзырды – «Революци, Октябрь, Интернационал», поэтессә Римма Казаковайы әңгәм ном уыди Рәмо – «Революция, электрификация, мировой Октябрь», актрисә Нонна Мордюковайы әңгәм ном та – «Ноябрьина».

Архивты ссарап ис райгуырды әвдисәндартә ахәм нәмттимә: Дульсинея, Светоч, Князь, Легенда, Вишня, Дельфина, Америка, Яхонт, Алиса-Нефертити ә. а. д.

Пермы сахары та иу ләппуйы йә фәлдурәдҗәжын ныйтардҗытә рахуыдтой Люцифер! Уыцы дзырд, дам, тәлмаңғондәй амоны – «рухсхәссәг».

Әнахъинон нәмттәй иуәй-иутә амонды хос дәр фәвәййынц. Зәгъәм, медицинон колледжы студент Бриллиант Базуевән йә ном цалдәр хатты феххуыс алыхуызон документтә аразгәйә. Паспорттә кәм дәттынц, стәй хъалонты хъуыддәгтә цы инспекцийи кәнынц, уымы сылгоймәгтә-иу уайсахат цины базыртыл стажисты ном «Бриллиант» фехъусгәйә.

Сәхи ңәттәе кәнынц あхәрәты бонмә

Ныгуыләны бәстәтәй бирәтәе тынг старстысты, дунейи сәфт әрхәецә кәны, зәгъгә. Кәнә, дам, астероид әрхаудзәни, кәнә экономикон бәлләх әрцәудзән, йе та әртыккаг дунеон хәст райдайдзән.

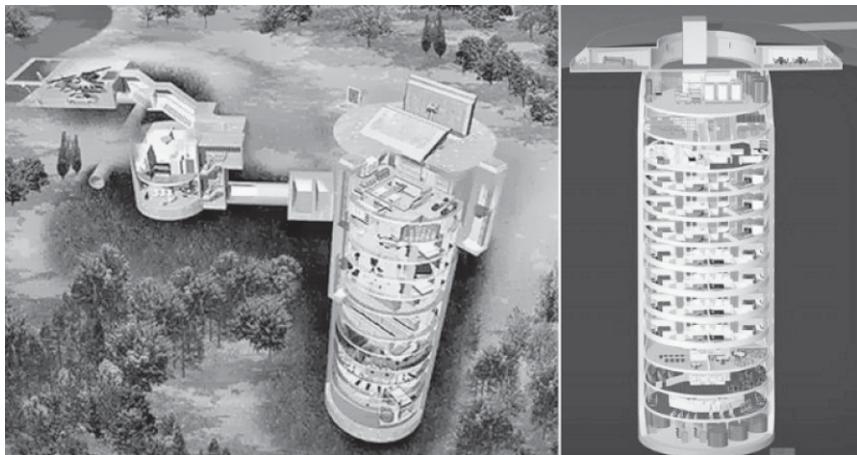
Уазал хәсты фәстиуджытә

Хъәздгүйтә сәхи әмәс сә бинонты, сә къабәзты цард бахъ-ахъхъәнны охыл ивгъуыд әнусы 60-әм азты райдыдтой мадзәлтә аразын. Америкәйи фәсвәд хәххон районты фәзындысты әмбәхст вилләтә, бирә рәстәдҗы дәргъы пайдагәнән кәмәй ис, ахәм хойрәттәй дзаг къәбицтимә, токы генератортимә, хәңгәрзтимә, артагимә. Иуәй-иутә зәххы бын арф рәттү арәзтой бомбәтәй әмбәхсәнтә, цәвиттон, дәлзәххон егъя галуантә-бәстыххәйттә.

Уазал хәстән йә кәрон күй ‘рцыд, уәд утәппәт фидәрттә нал хъуыдисты әмәс дзы иуәй-иуты халын бахъуыд, иннатә та дзәгъәләй бazzадысты.

Ногист

Ныр та бонджынтае, әртыккаг дунеон хәстәй кәнә әрдзон бәлләхтәй тәрсгәйә, ногәй скүистой. Хәләфәй зәххытә әлхәнның Ног Зеландийи. Ацы бәстә, күй йә байгом кодтой, уәдәй фәстәмә, Европә, Америкә әмә Азийи паддахәдтимә абаргәйә, нымад у дунейи провинцийыл, фәсвәд ран әмбәхст хуторы хуызән. Уыцы хуторы цәры 5 милуан адәй-магәй къаддәр, фысвос та дзы ис әхсәз хатты фылдәр. Гъемә ныр уыцы зәххытыл әзфәраздәронай фәхәлоф кодтой хъәздгүйтә әмәс дзы гъәйттәй аразынц вилләтә, бомбәтәй әмбәхсәнтә, бункертә, дунейи элитә бахъуаджы сахат сәзынаргъ уdtә кәм хъуамә бафснайой, ахәмтә.

АИШаг лигъдæттæ

Зæххытæ æлхæнæг æмæ бункертæ заказгæнджытæн сæ фылдæр сты америкæттæ, уæлдайдæр та – калифорнийаг хъæздгүйтæ. Цъæх доллæртæ бæстæмæ куы ‘рбаивылдысты, уæд бынæттон хицæуттæ фыццаг цинæй амардысты, фæлæ сæ ныр тас баçыд, æцæгæлæттæ бæстæ куы ныххæлæтtag кæной, уымæй. Хъавынц зæххытæ уæй кæныны хъуыддагæн кæрон скæнынмæ. Æлхæнджытæн ныридæгæн сæ къухы бафтыди, сæ уæз сæдæгай тоннæтæ кæмæн у, ахæм бункертæ заказ скæнын. Уыцы бункертæн сæ бон у атомон бомбæты æмæ метеоритты çæфтæ бауромын, стæй æндæр планетæтæй бýрсджытæй хи бахъахъæннын, иу дзырдæй, цыфæнды бæллæхтæй дæр сæ хицæутты бахизын.

Нay, дам, дæлдон кæнынмæ куы фæхъавы, уæд уырытæ лидзæг фæвæйынц.

Мах олигархтæ æмæ элитæ дæр æнцад næ бадынц. Адæмæн æмбисонды фидæрттæ аразынц Алтайы хæхты фæсвæд рæтты.

*Тайны XX века,
2018, №41*

Цъары фәрстыл:

1. Базырджын азәлд.
4. Зарағ.

* * *

Гл. редактор	<i>К. Г. МАМУКАЕВ</i>
Зам. гл. редактора	<i>А. М. КОДЗАТИ</i>
Шеф-редактор	<i>И. А. КОДЗАТИ</i>
Ред. отд. поэзии	<i>М. Л. ДЖУСОЕВ</i>
Ред. отдела прозы	<i>Е. К. МЕДОЕВА</i>
Корректор	<i>З. З. КАРАЦЕВА</i>
Технический редактор	<i>Н. М. ПРОВОТОРОВА</i>
Дизайн	<i>З. Р. ГУРИЕВА</i>
Компьютерный набор	<i>М. К. КИРГУЕВА</i>

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Журналы цы әрмәгә раңауа, уымәй әндәр мыхырын оргән күң пайда кәна,
үәд хъуамә амында уа, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.

*Журналмә цы къухфыстытә Җаңы, уыдан редакци рецензи наә кәнны,
стәй сә авортән фәстәмә наә дәтты.*

Учредитель и издатель:
Комитет по делам печати
и массовых коммуникаций РСО-Алания
362003. г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-20-52; зам. гл. редактора; шеф-редактор – 25-09-64;
отдел поэзии, прозы, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.

Подписано к печати 15.02.19. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта MyzL. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,87. Учетно-изд. л. 8,93.
Тираж 1000 экз. Заказ № 93. Цена свободная.
Выход из печати 28 февраля 2019 г.

Отпечатано в АО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.